

LİSE SOSYOLOJİ DERS KİTAPLARI ÜZERİNE ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRME*

A CRITICAL EVALUATION OF HIGH SCHOOL SOCIOLOGY TEXTBOOKS

Arş. Gör. Mehmet Anık

Sakarya Üniv. Fen Edebiyat Fak. Sosyoloji Böl.

Özet: Sosyoloji Batı'da ortaya çıkışının hemen akabinde bizde de yakın bir ilgiye mazhar olmuştur. Osmanlı'nın son dönemlerine tekabül eden bu süreçte, sosyolojiden hareketle imparatorluk sorunlarına çözümler üretilmeye çalışılmıştır. İmparatorluğun yıkılışı ve ulusal devletin ilanıyla birlikte artık sosyoloji ile birtakım sorunların tartışılması yerine, yapılan tercihin doğrulanması ve kitlelere aktarımı söz konusu olmuştur. 1924'te liseler için bir ders olarak kabul edildiğinde sosyolojiye bu doğrultuda misyonlar yüklenmiş ve lise sosyoloji ders kitapları ideal vatandaşın tarif edildiği, yurttaşlık bilgilerini içeren kitaplar halinde düzenlenmişlerdir. Sosyoloji geleneğimizin genel doğrultusunu oluşturan Durkheim ekolü ve pozitivist yaklaşımın etkileri lise sosyoloji ders kitapları üzerinde de bariz bir şekilde ortaya çıkmış, bu kitaplarda büyük oranda Batı-merkezli bilgilere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, lise sosyoloji ders kitapları, sosyoloji ve modern Türkiye, Mehmet İzzet, A. Gleyse ve A. Hesse, Ali Kami, H. Ziya Ülken, Necmettin Sadak, H. Senih Sarp, Ekrem Altaylı.

Abstract: After its emergence in the West, it did not take much time for sociology to become a center of interest in the Ottoman Empire. Sociology was a means of finding solutions to the issues of the Empire, which was soon to collapse. As the Empire collapsed and the nation-state was founded, the focus was on the confirmation of choices and conveying them to the public rather than using sociology as a ground for the discussion of certain issues. Sociology undertook the mission of supporting this new point of view as it was acknowledged formally as a course in high schools in 1924. High school sociology textbooks were designed to include information on citizenship and the description of an

* Bu yazı, "Eğitimde Yenileşme ve Türkiye'de Lise Sosyoloji Ders Kitaplarının İçerik Analizi" başlıklı Doç. Dr. Ertan Eğribel yönetiminde yaptığım yüksek lisans tez çalışmamın üçüncü bölümünün gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halinden oluşmaktadır. Metni okuyup eleştiri ve katkılarını benimle paylaşma nezaketini gösteren Yücel Bulut'a gönülden teşekkürlerimi sunmak isterim.

ideal citizen. They were also heavily influenced by the Durkheim school, which forms the basis of our traditional view of sociology, and positivist approaches, and they included predominantly Western-based knowledge.

Keywords: Education, high school sociology textbooks, sociology and modern Turkey, Mehmet İzzet, A. Gleyse and A. Hesse, Ali Kami, H. Ziya Ülken, Necmettin Sadak, H. Senih Sarp, Ekrem Altaylı.

Giriş

Ders kitapları hemen her toplumdaki eğitim sistemi içerisinde, en önemli eğitim araçlarından birini oluşturur. İnsanların hayatlarının önemli bir kısmını eğitim kurumlarında geçirdikleri düşünülürse, ders kitaplarının önemi daha açık bir şekilde ortaya çıkacaktır. Birey, öğrenim hayatının başlangıcından itibaren çeşitli alanlarda hazırlanan ders kitaplarındaki bilgilerle donatılmakta, hayatta da bu alanlarla ilgili konulara büyük oranda bu bilgiler çerçevesinde bakması sağlanmaktadır. Bu tarz bir eğitim anlayışı, özellikle de ilköğretim ve liselerde etkisini daha yoğun bir şekilde hissettirmektedir. Bu kurumlarda başat eğitim aracını ders kitapları oluşturmakta, öğrenci de öğretmeni tarafından, bu ders kitaplarındaki bilgilerle donatılmaktadır. Bu noktada da ders kitaplarının içindeki bilgilerin nasıl oluşturulduğu ve/yahut nasıl oluşturulması gerektiği, bunun için ne gibi kriterlerden hareket edildiği ya da edilmesi gerektiği sorunu ortaya çıkmaktadır.

Tarihçi İlber Ortaylı'nın, liselerde okutulan ders kitaplarının etkisini vurgulamak doğrultusunda, tarih ders kitapları özelinde yaptığı bazı tespitleri, ele aldığımız konunun hassasiyetine dikkat çekmek açısından hemen burada belirtmek faydalı olacaktır:

“...Toplumun ideolojisini etkileyen grup, üniversitelerdeki tarih profesörlerinden çok, liselerin tarih öğretmenleridir. Mühendislerin ve tabiplerin bildikleri tarih büyük ölçüde lise sıralarında öğrendikleriyle sınırlıdır. Hele doğabilimcilerin ve teknik adamların dışındaki mesleklerin üyelerinin edindiği matematik ve doğabilimi bilgisi, tamamen lise eğitimiyle sınırlıdır. Öyleyse hatalı ve iyi bilgi veremeyen bir ders kitabı yazmak ve okutmak uygarlığa karşı işlenen bir cinayettir. Kötü ders kitapları, yetişen insanların kafasını çarpıtan ve yanlışlarla dolu temel üzerinde yanlış birikime yönelen veya daha beteri genç insanları bilginin belirli dallarından tümüyle soğutan cinayet araçlarıdır. Bizim

toplumumuzda tarih sevmeyen, okumayan aydınların çoğu bu bilgi dalına yavan ders kitapları yüzünden soğumuştur. Çevremizde, doğada tanımamız, bilmemiz gereken en çarpıcı gerçekleri bilmeyiz, kötü doğabilimi dersleri ve kitapları yüzünden tabii...”¹

Ortaylı'nın tarih ders kitapları özelinde yaptığı bu tespitler, ilginç ve önemli tespitlerdir. Benzer şeyleri sosyoloji ders kitapları için de söylemek pekâlâ mümkündür. Gürtürk'ün de belirttiği gibi, "...pek çok hekim lisede okuduğu sosyolojiden ötesini bilmez..."² Bu açıdan bakıldığında ders kitaplarının niteliği, üzerinde önemle durulması gereken konulardan birini oluşturmaktadır.

Ders kitaplarındaki bilgiler, öğrencilerin hayata bakışlarını ya da dünya görüşlerini ne derecede etkilemektedir ya da etkilemeye yöneliktir? Belirli bir konudaki bilgiler, öğrencilere mutlak bir şekilde öğrenmeleri gereken bilgiler olarak mı, yoksa bu konuyla ilgili farklı bakış açılarının da pekala mümkün olabileceğini varsayan, eleştirel bir bakış açısına açık bilgiler olarak mı düzenlenmektedir? Ders kitapları, öğrencinin işlenen konuya ilgi duymasını sağlayıp, onu bu alanda araştırmalara sevk edebilecek düzeyde bir içeriğe sahip midir? Ders kitaplarıyla ilgili olarak ortaya konulan bu genel soruların yanı sıra, sosyoloji ile ilgili belirli soruları da ayrı bir şekilde ortaya koymak gerekir: Sosyoloji ders kitapları hazırlanırken hangi konular seçilmekte ve bu konular nasıl ele alınmaktadır? Sosyolojimizin baskın bir özelliği olan aktarmacı anlayış, sosyoloji ders kitapları için de geçerli midir? Sosyoloji ders kitapları için seçilen konular, öğrenciye sosyolojiyi öğretebilecek düzeyde bir yeterliliğe sahip midir? Sosyoloji ders kitapları aracılığıyla bireye, yaşadığı toplumla ilgili asıl bilgiler mi aktarılmaktadır, yoksa siyasal düzenin arzu ettiği toplumsal yapı, olması gereken toplumsal gerçeklik olarak bireye bir hedef şeklinde mi aktarılmaktadır? Sosyoloji ders kitaplarının içeriği, neye bağlı olarak değişiklik gösterebilmektedir?... Bütün bu sorular, genelde ders kitapları, özelde de sosyoloji ders kitapları incelendiğinde üzerinde durulması gereken sorulardır.

Bütün bu sorular ışığında bu mütevazî çalışmanın amacı, 1924'te liselere sosyoloji eğitiminin girmesiyle birlikte, bu okullarda okutulmaya başlanan lise

¹ İlber Ortaylı, "Ders Kitabından Tarih Nasıl Öğrenilir?", *Bilim ve Sanat: Aylık Kültür Dergisi*, sayı: 34, 1983, s. 7.

² Sami Gürtürk, "Yeni Ders Kitaplarının Yarattığı Bunalım", *Varlık*, Sayı: 836, Mayıs 1977, s. 5.

sosyoloji ders kitaplarını, içeriklerinden hareketle değerlendirmektir. Bunun için ilk etapta, liselerde sosyolojinin ders kitabı olarak okutulmasına varan süreç üzerinde kısaca durulacak, sonrasında lise sosyoloji ders kitapları ele alınacaktır. Lise sosyoloji ders kitapları ele alınırken 1924–1950 arasındaki dönemde okutulan lise sosyoloji ders kitaplarının tamamını oluşturan A. Gleyse ve A. Hesse, Mehmet İzzet, Ali Kami, H. Ziya Ülken ve Necmettin Sadak'ın hazırladığı ders kitapları öncelikle ele alınıp değerlendirilecektir. Fransız A. Gleyse ve A. Hesse'nin yazdığı sosyoloji kitabını Mehmet İzzet çevirip yayına hazırladığı için bu kitabın, Mehmet İzzet'in daha sonra kendisinin yazdığı sosyoloji kitabı ile birlikte ele alınıp değerlendirilmesi kararlaştırılmıştır. Bahsi geçen isimler ele alındıktan sonra 1950 sonrasındaki lise sosyoloji ders kitapları üzerinde genel bir şekilde durulacaktır. MEB'in 1950 sonrasında tek ders kitabı uygulamasını terk ederek, çoklu ders kitabı uygulamasına geçmesi bu dönemle ilgili böyle bir sınırlandırmaya gitmeyi zorunlu kılmaktadır. 1950 sonrası için Hâtemi Seniğ Sarp ve Ekrem Altaylı'nın 30 yılı aşkın bir süre okutulan lise sosyoloji ders kitapları temel referanslarımızı oluşturacaktır. Ders kitapları ele alınırken değerlendirmeler, bu kitaplarda öne çıkan belli başlı kavramlar üzerinden yapılacaktır. Lise sosyoloji ders kitaplarına yüklenen misyonu daha iyi kavramak açısından, liselerde sosyolojinin ders kitabı olarak okutulmasına varan süreç üzerinde kısaca durmak faydalı olacaktır.

Yeni Türkiye ve Sosyoloji

19. yüzyılda ortaya çıkan bir bilim olan sosyolojinin, Türkiye'de de bir bilim dalı olarak ilgi uyandırması aynı yüzyılın sonlarında olmuş, bu bilim alanındaki gelişmeler yakından takip edilmiştir. Bu ilginin en önemli göstergelerinden biri de, yoğun bir şekilde bu bilim alanıyla ilgili olarak yapılan tercüme faaliyetleridir. Ahmet Mithat (1844–1912), Ahmet Şuayip (1876–1910), Ahmet Rıza (1858–1930), Rıza Tevfik (1868–1951), Abdullah Cevdet (1869–1931), Ziya Gökalp (1876–1924) ve Prens Sabahattin (1877–1948) gibi Batı'daki gelişmelerle yakından ilgilenen çoğu aydın, Batı Avrupa'da ortaya çıkmış yeni bir bilim olan sosyolojiyle ilgili pek çok çeviri faaliyetinde bulunmuş ve gerek gazete olarak, gerekse de dergi ve kitap olarak yayınladıkları çalışmalarla bu bilim alanındaki gelişmelerin (Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren)

Türkiye’de de yakından takip edilmesini sağlamışlardır. Bütün bunlarla birlikte Türkiye’de sosyoloji denince akla ilk gelen isim (kendisinden önce bu bilimle uğraşan başka aydınlar olmakla birlikte) Ziya Gökalp olmaktadır. Gökalp, Durkheim’den esinlenerek meydana getirdiği sosyoloji anlayışını gerek yeni siyasi ve sosyal gelişmeler karşısında öteki aydınlarla nazaran daha etkili bir şekilde kullanması ve bu anlamdaki beklentilere cevap vermesi,³ gerekse de bu bilim dalının üniversiteye yerleşmesinde oynadığı öncü rol itibarıyla bu konuda ön plana çıkan isim olmuştur.

Gökalp’in ilk olarak İttihat ve Terakki lisesinde bir ders olarak okuttuğu, akabinde de (1914’te) Dârülfünûn’da ilk sosyoloji kürsüsünü kurmasıyla birlikte ders olarak vermeye başladığı sosyolojinin, Cumhuriyet’in kurulmasıyla birlikte liselerde ders olarak kabul edilmesi, 1924 yılında Ankara’da toplanan “İkinci Heyet-i İlmiye” toplantısı sonrasında gerçekleşmiştir. Yeni devletin, eğitim ve kültür alanındaki sorunlarını görüşmek üzere gerçekleştirilen bu toplantı sonrasında alınan kararlar arasında, “ortaokul, lise ve öğretmen okulu programlarının genişletilerek sosyoloji dersinin eklenmesi...”⁴ kararı da yer almış ve böylece ortaokul ve liselerde sosyolojinin bir ders olarak okutulması yönündeki çalışmaların önü açılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu sonrasında ortaya çıkan ulusal devletle birlikte, imparatorluk kalıntılarından arındırılmış ulusal bir kimliğin zihinlerde inşası sorunu ortaya çıkmıştır. Bu sorunu aşma noktasında eğitimden yana büyük beklentiler içerisine girilmiştir. Bunun için de 1924’teki “İkinci Heyet-i İlmiye” toplantısının önemli gündem maddelerinden birini de ders kitaplarının yazımı oluşturmuştur. Ders kitapları belli bilgilerin aktarımını sağlayıp, aktarılan bu bilgiler çerçevesinde bireyin olaylara bakışını önemli oranda etkileyeceği için, bu kitapların yazımı üzerinde önemle durulmuştur. Resmî ideolojinin bireylere aktarılması noktasında ders kitaplarına önemli misyonlar yüklenmiştir. Bu anlamda, 1935’de sosyoloji ders programında yapılan değişiklikler ilgi çekicidir. Yeni programın, Cumhuriyet’in ilkeleri ve devletin siyasi, sosyal ve iktisadî alanlardaki uygulamalarının doğruluğunun bireylere öğretilmesi

³ Gökalp’in “fert yok, cemiyet var; hak yok, vazife var” deyişi, bu yöndeki beklentilere verilen cevabı özetler niteliktedir.

⁴ Yahya Akyüz, “Atatürk ve 1921 Eğitim Kongresi”, *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, İstanbul: MEB Yay., 1983, s. 113.

üzerinde inşa edildiği görülmektedir. Maarif Vekâleti'nin görevlendirdiği komisyonca yapılan çalışmalar sonrasında sosyoloji okutmanın başlıca amaçlarından birinin “*Gençleri Türk devriminin amaç bildiği ideallerin fikri temellerini kavrayacak hale getirmek...*”⁵ olduğu ifade edilmiştir. Yeni rejim ile Osmanlı arasındaki farklılıkların da sosyoloji konuları çerçevesinde öğrenciye aktarılmasının başlıca amaçlardan biri olarak belirtildiği bu çalışmada, CHP'nin parti programındaki maddelere yer verilmiş olması ilginç bir durumdur. Bu çerçevede, yeni devletin oluşturmak istediği toplum modeli ve vatandaşlık anlayışı için sosyoloji ders kitaplarına önemli misyonlar yüklendiği görülmektedir.

“Sosyoloji Batı’da düzeni savunmak ve değiştirmeden aksaklıklarını gidermek gibi bir rolü üstlenince, bunun bizdeki yansıması sosyolojinin Cumhuriyet düzenini korumak ve kollamakla sınırlı kalmasına yol açmıştır.”⁶ Bu açıdan yeni dönemde “...artık siyaset önerisi ve arayışı söz konusu olmayıp belirli bir siyasetin kurumsallaştırılması ve savunulması konusu öne çıkmıştır. Bu gelişmenin yansımaları sosyologların dışında siyasetçilerin sosyoloji yapmaya başlamalarında görülmektedir. Yine bu çerçevede dönemin bir başka özelliği resmi ideolojinin sosyolojiye bütünüyle egemen olması ve bunun neticesi olarak da sosyolojinin giderek her Türk vatandaşının bilmesi gerekli bir bilgiler bütünü, yurttaşlık bilgisi haline gelmesidir...”⁷ Bu durumun bir sonucu olarak sosyoloji ders kitapları, ideal birey ve toplum yapısını tanımlayan ve bireye de bu anlamda vazifeler yüklemeye çalışan ders kitapları şeklinde düzenlenmişlerdir.

Mehmet İzzet ve İlk Lise Sosyoloji Ders Kitabı

Dârülfünûn haricinde, orta okullarda ve liselerde de sosyolojinin bir ders olarak okutulmasının kararlaştırılması sonrasında Mehmet İzzet (1891–1930), Fransız

⁵ Yapılan değişiklikler sonrasında oluşturulan yeni programla ilgili bu ve diğer maddeler için bkz.: Lütfi Erişçi, “Türkiye’de Sosyolojinin Tarihçesi ve Bibliyografyası (1)”, *Sosyoloji Dergisi* (1941-1942), Sayı:1, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1942, s. 168-169.

⁶ Korkut Tuna, “Türk Sosyolojisinin Batı Sosyolojisi ile İlişkisi ve Sonuçları”, *75. Yılında Türkiye’de Sosyoloji*, Yay. Haz.: İsmail Coşkun, İstanbul: Bağlam Yay., 1991, s. 36.

⁷ İsmail Coşkun, “Sosyoloji Bölümünün Tarihine Dair”, *75. Yılında Türkiye’de Sosyoloji*, s. 16-17.

A. Gleyse ve A. Hesse'ye ait "Terbiye ve Ahlâka Müteallik Tatbikatıyla İctimaiyat Dersleri"⁸ adlı eseri çevirerek, Türkiye'de ilk lise sosyoloji ders kitabını hazırlamıştır. "Sorbonne Üniversitesi Felsefe Bölümü"nde öğretim gören ve Dârülfünûn'da felsefe ve ictimaiyat dersleri vererek müderrislik yapan Mehmet İzzet'in bahsedilmesi gereken başlıca özelliklerinden biri, fikri anlamda çok yönlülüğüdür. İlk dönemin hâkim sosyoloji anlayışını oluşturan Durkheim sosyolojisinin etkisi, İzzet üzerinde de görülmekle birlikte, İzzet'in filozof kimliğinin etkisinin de bir sonucu olarak, başka anlayışlara da açık olduğu görülmektedir. Bu noktada Mehmet İzzet Hegel, Spinoza, Schelling ve Baldwin gibi filozoflarla yakından ilgilenmiştir.

İzzet'in çok yönlülüğüne rağmen, dönemindeki öteki düşünürler kadar tanınan ve ön plana çıkan bir düşünür olmadığı görülmektedir. Mehmet İzzet'in talebesi olan Hilmi Ziya Ülken, Ziya Gökalp ve hocası arasında yaptığı bir değerlendirmede, İzzet'in bu dönemde neden arka planda kaldığını ortaya koymaya çalışmıştır. Ülken'e göre, Gökalp dogmatik bir tavra sahip, fikirleri üzerinde ayrıntılı durmayan ve pratik ihtiyaçlara cevap vermek için de aksiyona yönelik fikirler üreten bir düşünürken; Mehmet İzzet, pratik ihtiyaçlardan öte, bir sanat adamı edasıyla fikirler üreten ve ürettikleri üzerinde de uzunca düşünen bir fikir adamıdır.⁹ Benzer bir değerlendirmede İzzet'in bir diğer talebesi Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu da, İzzet'in Namık Kemal, Ziya Gökalp, Prens Sabahattin ya da Ahmet Rıza kadar tanımamasının nedenini, felsefî değerler ile siyasî değerleri birleştirme çabası içerisinde girmemiş olmasına bağlamaktadır.¹⁰ İzzet, sosyolojiden çok felsefe ile ilgili çalışmalarda bulunmuş,

⁸ Bu kitap, 1924'te (henüz "Harf İnkılabı" yapılmamış olduğu için) Osmanlıca olarak basılmıştır. Aynı eser, 1998'de İstanbul Üniversitesi bünyesindeki Sosyoloji Araştırma Merkezi'nin girişimleri sonucunda Prof. Dr. Mehmet Kanar tarafından Latin alfabesiyle yayına hazırlanarak tekrar basılmıştır. Burada, bu kitapla ilgili değerlendirmelerde de latinize edilmiş baskı esas alınmıştır.

⁹ Hilmi Ziya Ülken, İstanbul Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 7, Sayı: 5, Şubat/Mart 1931, s. 3-8'den aktaran: Halil Açıkgöz, Mehmet İzzet, *Milliyet Nazariyeleri ve Milli Hayat*, Yay. Haz.: Halil Açıkgöz, 3. Baskı, İstanbul: Ötügen Yay., 1981, s. 18.

¹⁰ Fındıkoğlu'nun bu değerlendirmesinin ve İzzet'in makalelerinin yer aldığı bir çalışma için bkz.: Mehmet İzzet, *Makaleler*, Yay. Haz.: Coşkun Değirmencioğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1989, s. VI-VII. Bunun yanısıra Coşkun Değirmencioğlu'nun Paris-Sorbonne Üniversitesi'nde Prof. Dr. Olivier Lacombe yönetiminde İzzet üzerine hazırladığı (İzzet'in hayatını, eserlerini ve sosyal felsefe anlayışını ele alan) "Mehmet İzzet, sa vie ses evres et sa philosophie sociale" başlıklı doktora çalışmasının Türkçe baskısı için bkz.: Coşkun Değirmencioğlu, *Mehmet İzzet*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1987.

idealist felsefe ile yakından ilgilenen biri olarak, makalelerin çoğunda reel olan ile ideal olanı ortaya koymaya çalışmıştır.

Birey ve toplum, hürriyet ve zorunluluk gibi kavramlar üzerinde önemle duran İzzet'e göre "...birey ve toplum, daha geniş terimlerle hürriyet ve zorunluluk birbiriyle çelişmek şöyle dursun, birbirini tamamlayan ve bir bileşim içinde eriten iki kavramdır. Hürriyeti zorunluksuz, zorunluğu hürriyetsiz düşünmek mümkün değildir."¹¹ İzzet'in bahsedilmesi gereken bir diğer özelliği de yazılarında kullanımına rastlanan alaycı üslûptur. Hayat Dergisi'nin 51. sayısında Max Bonafus ve Necmettin Sadak'ın hazırladığı "İçtimaiyat"¹² kitabıyla ilgili yaptığı değerlendirmede kullandığı dil bu açıdan ilginçtir: "...Kitabın içinde tesadüf olunan bu ihmalleri kaydetmekten maksadım, "pek mükemmeli" hazırlamaya müktedir olan yazarlara, bizi "az mükemmel" ile kanaat etmeğe mecbur kıldıklarından dolayı, ufak bir serzenişte bulunmaktan ibarettir..."¹³ İzzet'in istihza yoluyla kitabın yazarlarına böyle bir göndermede bulunması anlamlıdır. Bunun nedeni, 1927'de İzzet'in kitabının yerine Bonafus ve Sadak'a ait "Sosyoloji" kitabının Dârülfünûn'da ders kitabı olarak kabul edilmesidir. İzzet'in herhangi bir konuda kritikte bulunurken, genellikle böyle bir üslûp kullandığı görülmektedir.

İzzet, belirli konularda Durkheim'in sosyoloji anlayışını eleştiren biri olmakla birlikte, gerek tercüme yoluyla hazırladığı ders kitabında, gerekse de 1927'de kendisinin yazdığı ders kitabında, Durkheim'in sosyoloji anlayışının hâkim olduğu görülmektedir. Durkheim'in sosyoloji anlayışı çerçevesinde yazılmış olan A. Gleyse ve A. Hesse'ye ait tercüme ders kitabı, İzzet'in 1927 yazacağı kendi ders kitabı için de büyük oranda bir çerçeve oluşturmuştur. İzzet, söz konusu esere yazdığı önsözde böyle bir çeviriye niçin ihtiyaç duyduğunu/duyulduğunu açıklamaya çalışmıştır:

¹¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 6. Baskı, İstanbul: Ülken Yay., 1999, s. 436. Bu konuda ayrıca bkz.: Faruk Kocacık, Emre Kongar, "Mehmet İzzet", *Türk Toplum Bilimcileri 2*, Yay. Haz.: Emre Kongar, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988. İzzet ile ilgili İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Araştırma Merkezi'nin "İçtimaiyat Dersleri" adlı kitabın Türkçe baskısında yazdığı sunuş yazısı için bkz.: A. Gleyse, A. Hesse, a.g.e., s. VII-X.

¹² Bu kitap için bkz.: Max Bonafus, Necmeddin Sadak, *İçtimaiyat*, İstanbul Devlet Matbaası, 1927.

¹³ Mehmet İzzet, a.g.e.(1981), s. 217.

“Garb memleketlerinde bile içtimaiyat okuyanlar ve okutanlar bu nam altında işaret edilmekte olan taharriyatın heyet-i mecmuasını ihâta eylemeye ve her tedkik şubesinde çalışabilmek için rehber olmaya elverişli bir kitabın mevcut bulunmamasından şikayet ederler... Fakat hiç olmazsa ecnebi lisanlarda, mükemmel değilse bile, yine az çok işe yarayan eserler vardır. Türkçede böyle bir eserin tamamen mefkud olması tedrisatta büyük müşkilata sebep oluyordu. Bu tercüme eylediğimiz kitapla o müşkilatı kısmen olsun ortadan kaldırmak ümidindeyiz.”¹⁴

İzzet, böyle bir ihtiyaç karşısında kendisi bir kitap yazmak yerine, bu eseri tercüme etme yoluna gitmiştir. Kendi alanındaki kitaplar içerisinde en iyisi olduğunu düşündüğü için de bu kitabı çevirmeye karar verdiğini ifade etmiştir. Eser, başlangıçta sadece Dârülfünûn’daki üniversite öğrencileri için bir ders kitabı olarak düşünülmüş, Maarif Vekaleti tarafından orta okul, lise ve öğretmen okulları programlarına “içtimaiyat” derslerinin yerleştirilmesinin sonrasında da, bu okullarda da okutulmak üzere bir ders kitabı olarak kabul edilmiştir.

İzzet’e ait bu çevirinin, söz konusu okullardaki öğrencilere bir ders kitabı olarak sunulması başlı başına bir sorun oluşturmaktadır. Her şeyden önce eser, toplumu ve toplum olaylarını ele alıp inceleyen bir sosyoloji kitabıdır. Fransızcadan tercüme edilen bu eser de, *doğal olarak*, Fransız toplum yapısını, kurumlarının gelişimini ve tarihsel özelliklerini göz önünde bulundurarak hazırlanmış bir kitaptır.¹⁵ İzzet’in kendisi de böyle bir durumdan kaynaklanan problemin farkındadır:

¹⁴ A. Gleyse, A. Hesse, *Terbiye ve Ahlâka Müteallik Tatbikatıyla İçtimaiyat Dersleri*, Çev.: Mehmet İzzet, Yay. Haz.: Mehmet Kanar, İstanbul: İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yay., 1998, s. XIII. Aynı eserin Prof. Dr. Mehmet Kanar tarafından hazırlanmış olan kısmen sadeleştirilmiş hali için ayrıca bkz.: <http://www.istanbul.edu.tr/edebiyat/edebiyat/MKanarSosyolojiDersleri.doc>

¹⁵ Kitabın “Devlet” başlıklı on dördüncü bölümünde devlet ve hakimiyet konusu ele alınırken şöyle bir ifade kullanılmıştır: “...*Ecdadımız olan Roma* teb’asına imparatorluk böyle görünüyordu...” (s. 148) Bunun yanı sıra bir önceki bölümde de “milletlerin oluşmasında ortak ülkünün rolü” konusu işlenirken kullanılan şu ifadeler de dikkat çekicidir: “... *Ne kadar fazla Fransız olursam*, kendimi o derecede fazla insanî hissederim”. Michelet’in sözü tamamen tahakkuk etti. “Eğer her milletin yalnız bütün dünyayı fâidebahş olan ve hudkâmîliğe yabancı bulunan gayeler için sarfettiği kanı ve altını ve her nevi gayreti bir araya yığmak istenseydi, Fransa’nın yığını semaya kadar yükselirdi.” (s. 144) Bunların yanı sıra 118. sayfadaki şu cümle de dikkat çekicidir: “...aşiretin âzası arasında o aşiretin toprağının mahiyeti bir diğer tesanüd rabitasını vaz’ederdi. Çok defa, bu topraklardan herbiri tabii mıntıkalardan birine, *Fransamızın* “memleket” [pays]lerinden birine tetabuk ederdi...” Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda

“Bu nokta tercümeyle başlamadan evvel bizi düşündürdü. Türk kâri’lerin kolaylıkla ve tamamen massedemeyecekleri bir kitabı onların önüne koymakta ne fayda vardır? Fakat Darülfünun talebesinin böyle bir rehberine ihtiyacının ne kadar büyük olduğunu gördüğümüzden, içtimaiyata ait asgarî malumatın mümkün mertebe yayılmasının ne kadar faydalı olacağını her vesileyle hissettiğimizden tercümeyle karar verdik...”¹⁶

Bu tesbiti yapan İzzet 1927’de kendisinin kaleme aldığı “Yeni İçtimaiyat Dersleri”¹⁷ kitabında da pek farklı bir tutum içerisine girmemiş, konuları ve içeriğe itibariyle büyük oranda tercüme ettiği ilk esere benzeyen bu ikinci kitapta da, kendi toplumundan örnekler vermek yerine, genelde Batı ve öteki toplumlardan örnekler verme yoluna gitmiştir. Söz konusu iki eser dikkatle incelendiğinde bu durum bariz bir şekilde ortaya çıkacaktır. İzzet’in tercüme yoluyla hazırladığı ders kitabı; “İktisadî İçtimaiyat, Beytî İçtimaiyat, Siyasî İçtimaiyat, Cinâ’î İçtimaiyat, Din, İlim ve Sanatın Menşe’î ve Münasebatı” olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. İzzet’in kendisinin yazdığı içtimaiyat kitabı da; “İktisadî İçtimaiyat, Beytî ve Siyasî İçtimaiyat, İçtimaî Hayat ve Beşerî Mefkûreler” olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Kitapların içeriği ile ilgili değerlendirmelerde karmaşayı önlemek için, bu kitaplarda öne çıkan belli başlı kavramlar/konular çerçevesinde analizlerde bulunma yoluna gidilmesinin daha sağlıklı olacağı kanaatindeyim. Bu açıdan eserlerle ilgili olarak, “birey, devlet, Batı-merkezlilik ve Osmanlı’ya bakış” başlıkları altında değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Birey

Apolitik Birey: Mehmet İzzet, kendisinin yazdığı sosyoloji ders kitabında, modern devletlerin bireye birtakım özgürlükler tanıyarak onu özgürleştirdiğini

genelde Batı, özelde de Fransa merkezli açıklamaları içeren bu sosyoloji ders kitabının öğrenciye kendi toplumunu tanıması yönünde ne derece katkıda bulunacağı tartışma konusudur. Bunun yanı sıra ilginç olan bir diğer durum da, dipnot açıklamalarıyla tercüme bir eserin doğurduğu bu gibi sakıncaları düzeltme imkanı varken, İzzet’in böyle bir çaba da göstermemiş olmasıdır.

¹⁶ A. Gleyse, A. Hesse, a.g.e., s. XIV

¹⁷ İki 1927’de basılan bu kitabın, 1928, 1929, 1931 ve 1933’te yeni baskıları da yapılmıştır. İlk iki baskıda yer alan “Yeni” kelimesi sonraki baskılarda kaldırılarak, “İçtimaiyat” başlığı kullanılmaya başlanmıştır. Bu kitapların (kavramsal düzeyde bazı küçük değişiklikler haricinde) içerikleri aynıdır. Bu açıdan burada (öteki kitaplar da incelenmiş olmakla birlikte), Latın alfabesiyle basılan ilk baskı olan, 1929 baskısı kaynak olarak kullanılacaktır.

ifade eder. Devletlerin bireylere tanıdığı bu hürriyetler “...siyasî hürriyet, din hürriyeti, şahsî hürriyet, mesken masuniyeti, çalışma hürriyeti olarak...”¹⁸ ifade edilmiştir. İzzet, siyasi özgürlüğün, modern devletin bireye tanıdığı özgürlüklerden biri olduğunu belirttikten sonra, bireyin siyasi haklarının sınırlı olduğunu ve bu sınırlamanın da gerekli olduğunu belirtmekten geri kalmaz:

“...Hür vatandaş yalnız kanunlara boyun eğer... Binaenaleyh “sazına istediği gibi tel takar” : serbest olarak fikirlerini beyan eder, faaliyetini tanzim eder, mesleğini seçer, malını kullanır, kimseden izin almağa hacet kalmadan gider ve gelir. Serbestçe toplanma hakkı vardır. Fakat, buna mukabil, siyasî hakları, Eskizaman medineleri vatandaşına nisbetle azdır... Esasen siyasî mes’eleler, yani herkesin alâkadar olduğu, mes’eleler gitgide daha karıştığından devlet işi artık bir ihtisas işi olmuştur. Her vatandaşın eskiden Atina’da olduğu gibi, kur’a düşünce bir devlet vazifesini üstüne almasında fayda değil ancak zarar olabilir.”

Sınırlı olan bu siyasi özgürlüğün gerek görüldüğünde devlet tarafından daha da sınırlandırılabilceği de belirtilir: “...siyasî istiklâl tehlikeye düştüğü anlarda fertlerin hürriyeti daima kısıılır, zira o istiklâl elden giderse artık ferdin hürriyeti gerek vatandaşlar ile beraber ve yalnızca gayesine varmak için sarfettiği faaliyeti himaye edecek bir kuvvet te orada kalmaz.”¹⁹ Bütün bunlarla siyasi anlamda birey; siyasi davranmaktan uzak olan (apolitik), devletin (bu özgürlüğü zaten kendisi bireye sağladığı için) kendisinin siyasi özgürlüğünü kısıtlamasını, anlayışla karşılaması gereken bir birey tipi olarak ele alınmaktadır.

Cemiyetin etkisindeki birey: İzzet, toplumun bireylerin maddî ve manevî hayat alanlarına etki ettiğini ifade eder. Bireylerin de bunun dışında hayatlarını idame ettirmeleri söz konusu değildir. Bireyin hayatını sürdürmesi için topluma tâbi olması, onun kaçınılmaz etkisini kabul etmesi gerekir: “Fert cemiyete tâbidir. Fakat cemiyete bağlanarak karanlık ve kör, zekâdan mahrum tabiat kuvvetlerinin köleliğinden sıyrılmakta, kendine bir hürriyet dünyası kurmaktadır.”²⁰ Bireysel olarak özgür yaşamak diye bir durum söz konusu değildir. “...Fert muhtar bir mevcut gibi değil, belki muazzal bir uzviyet içinde kendine has uf’ûleye malik bir uzuv gibi gözüküyor. Fert yalnız içtimaî

¹⁸ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat (Sosyoloji)*, İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası, 1929, s. 170.

¹⁹ Mehmet İzzet, a.g.e., s. 172.

²⁰ Mehmet İzzet, a.g.e., s. 7.

uf' ülesini ifa eylediği nisbette himaye edilerek, ondan kaçınmaya çalıştığı derecede cezalandırılarak, binaenaleyh vazifelerle mükellef olarak işlemeye mecburdur.”²¹ Bütün bunlardan da anlaşılacağı gibi birey, cemiyete bağlı kaldığı ve ona karşı görevini yerine getirdiği oranda anlam kazanacaktır. Bireyin toplum içindeki varlığı, kendisine biçilen toplumsal rolü benimseyip, buna uygun davrandığı ölçüde değer kazanacaktır. Zira İzzet'e göre bireyi var eden, ona hayat veren ve onu özgürleştiren cemiyettir.

Vatansever ve vazifesini layıkıyla yerine getiren birey: İzzet'in hazırladığı ders kitabında birey, her şeyden önce vatanını sevmesi ve vatani ve toplumu için kendisine düşen en küçük görevi büyük bir aşkla yerine getirmesi gereken kişi olarak tanımlanmaktadır:

“...Geçmiş seyretmekle kanaat etmeyen ve geleceği yaratan faal adam, bu toprak üzerinde yapılacak bir işi tahakkuk ettirilecek bir gayesi olduğunu bilen kimse, hulâsa bugünkü milletlerin hayat kavgasında yenmek için muhtaç oldukları vatanperver, “kendi yapısı” olan milleti sever, ne kadar naçiz olsa da emeği sayesinde, vazifeşinaslığı sayesinde istikbalde milletin elde eyliyeceği inkişafı düşünerek onu sever. Ve zannetmemelidir ki bu tarzda bir sevgiyi besliyebilmek için millî hayatta müstesna bir mevki tutmak, millet üzerine büyük bir tesirde bulunabilecek vaziyette olmak şarttır... Dışarıda en ehemmiyetsiz gözüken iş bile, vazifeye sadakat hissiyle yapılırsa, milletin terakki adımlarını hızlandırabilir. Bugünkü insanların besledikleri büyük ve parlak hulyaların hakikat olması için herkesin ufak ve mahdut vazifesini itina ve aşkla yapması şarttır. Çünkü millet ancak bu sayede terakki edebilir.”²²

Bu anlamda birey; vatanını seven, geçmişiyile övünmekten çok, geleceğe bakan ve emeğini vatan yolunda bütün özverisiyle harcamaktan geri kalmayan bireydir. İzzet'in deyimiyle birey, vatani için “seyirci” sevgisine sahip, soyutluktan öteye geçmeyen birtakım duyguları barındıran bir birey olmaktan öte, ona karşı duyduğu sevgiyi görevlerini yerine getirerek, somut bir şekilde sergileyen bir birey olmalıdır.

İşbölümüne dayalı üretken birey: Mehmet İzzet, Durkheim'den esinlenerek, işbölümünün çağdaş toplumun en önemli özelliklerinden biri olduğunu belirtir. Bu açıdan “İş bölümünün artması, medeniyetin artması, insanların terakki

²¹ A. Gleyse, A. Hesse, a.g.e., s. 182.

²² Mehmet İzzet, a.g.e., s. 153.

yolundan ilerlemesi demektir...”²³ Medeniyet yolunda, toplumdaki her bireye, bu işbölümü çerçevesinde bir görev düşmektedir. Bu bağlamda birey, işbölümü çerçevesinde toplumda kendisine düşen görevi en iyi şekilde yerine getiren kişidir. “...Tufeyli gibi, hiç bir iş görmeden hayat süren adamın bir hırsızdan farkı yoktur...”²⁴ İdeal birey çalışkan, toplum içinde, toplum için üretken olan bireydir.

Devlet

Ekonomist Devlet: Mehmet İzzet, liberalist, sosyalist ve tekelci ekonomi anlayışlarını tek tek eleştirirken, devletin iktisadî faaliyetlere el atmasını eleştiri dışı tutar. İzzet’e göre, devletin iktisadî alana müdahalesi faydalı ve gereklidir:

“...inhisarlar, inşaat, tersaneler, demiryollarının işletilmesi gibi devletin diğer iktisadî işlere karışması... bütün içtimaî sınıfların, millî refahın ve millî harsın tabîî hamisi ve istihsal faaliyetlerinin en yüksek nâzımı olmasındandır. Devlet sanayii primlerle, tahsisatla, gümrük tarifeleriyle himaye eder. Sanayi ve ticaret erbabı bu müdahale ve himayeyi daima istemektedir...”²⁵

İzzet bu açıklamalarıyla, yeni ulusal devletin iktisadî alanda yürütmeye başladığı, Atatürk ilke ve inkılâplarından birini oluşturan devletçilik politikasını savunmuştur.

Laik devlet: İzzet, devletçilik ilkesi gibi, Atatürk ilke ve inkılâplarından bir diğerini oluşturan ve yeni yönetimin izlediği siyasetle devletin aslî unsurlarından biri kılmaya çalıştığı laikliği kitabında savunur:

“...Asrî devlet *lâiktir*, yani din müesseseleriyle ilişkisini kesmiştir... Din artık siyasi bir müessese değildir... Zamanımızda... dinî müessesenin kudret ve salâhiyeti daralmıştır. Dinle devlet arasında ayrılık vardır... Bu inkılâp zarurîdir... zamanımızda dinler afakî müesseseler tarzından ziyade vicdanlarda dindarı Allah’ına kavuşturan enfüsi bağ olarak yaşamağa meylediyorlar... Saniyen ve mukabelen, dinin devlete temel olmasına imkan kalmamıştır...”²⁶

²³ Mehmet İzzet, a.e., s. 46.

²⁴ Mehmet İzzet, a.e., s. 77.

²⁵ Mehmet İzzet, a.e., s. 157.

²⁶ Mehmet İzzet, a.e., s. 160.

Böylece, İzzet'in kitabını yazdığı dönemde (1927), laikliği devletin temeli olarak gören ve bu doğrultuda uygulamalar gerçekleştirmeye çalışan yeni Cumhuriyet rejiminin bu yönde yapmış olduğu tercih, çağın gereklerinin ortaya çıkardığı zaruretlar çerçevesinde ortaya çıkmış olan bir tercih olarak ifade edilmiştir.

Eğitimci devlet: İzzet'e göre, modern devletin etkisini en bariz şekilde hissettirdiği alan, eğitim alanıdır. Bu durum, toplumsal olduğu kadar toplumlararası şartlardan kaynaklanmaktadır:

“...Asrî hayatın şartlarına tamamen uymak için çocuk ruhunun umumî bir *kültüre*, onu her safhasından kavrayan bir tâlim ve terbiyeye ihtiyacı vardır... çocuğa lazım olan tahsil ve terbiyeyi ona ancak devlet verebilir... milletler yekdiğerile yarış halindedirler: kuvvetli olmağa hevesli ve mecburdurlar. Kuvvet ise sadece iktisat kuvveti değil, aynı zamanda ilim kuvvetidir... Bu da maarifin mümkün olduğu derecede yayılması için bir sebeptir. Nihayet milli mefkûre fertlerin vicdanında kökleşmezse, milletin hayatı tehlikededir. Bunu temin eyleyen yegâne müessese ise mekteptir... Bu mütenevvi sebepleri asrî devletlerin millî terbiye işini inhisar suretinde ellerine almış veya hiç olmazsa, terbiye müesseselerini pek ciddî bir kontrole sokmuş olmalarını izah eder.”²⁷

Eğitim; devletin, toplumun ya da toplumsal düzenin bekası için hayati derecede önemli olan bir araç olarak görüldüğünden, devletin eğitim işlerine el atması kaçınılmaz olarak değerlendirilmektedir. İzzet'e göre aile (Batı'da da olduğu gibi) artık bir eğitim kurumu olmaktan uzaktır. Bu açıdan, bireye gerçek anlamda eğitim ve öğretimin verilmesinin ancak devlet aracılığıyla gerçekleştirilebileceği savunulmaktadır. Bir yandan bu görevi devletin yerine getirebileceği vurgulanırken, bir yandan da devletin bunu yapmak zorunda olduğu belirtilmiştir. Eğitimin yapılacağı okul, vatanseverliği tesis edecek ve milli birliği sağlayacak olan yer olarak değerlendirilmiştir: “...Mektep tam ve has olarak millî hissin amilidir, salim ve canlı vatanperverliği herkese yayan vasıttadır. Millî hayatın imal olunduğu ocak odur... Böylece mektebin millî vahdetin teşekkül ve inkişafında kat'î ehemmiyeti haiz bir rolü vardır.”²⁸

²⁷ Mehmet İzzet, a.e., s. 159.

²⁸ A. Gleyse, A. Hesse, a.g.e., s. 145.

Okullara yüklenen bu misyon doğrultusunda, devletin eğitim-öğretim üzerinde tam bir denetim sağlaması kaçınılmaz olarak değerlendirilmektedir.

Batı-Merkezli Açıklamalar

Mehmet İzzet'in çevirisini yaptığı ilk kitap, zaten Batılı iki yazarın kaleminden çıkmış olması itibarıyla tamamıyla Batı-merkezli açıklamalar içerirken, İzzet'in kendisinin kaleme aldığı ikinci kitapta da bu durumun devam ettiği görülmektedir.²⁹ İzzet gerek iktisadî, gerek siyasî ve sosyal alanlarla ilgili konuları değerlendirirken, kendi yaşadığı toplumdan örnekler vermek yerine, örneklerini genelde Batı, kısmen de öteki toplumlardan seçer. Yazar, sosyal bir müessese olan aile konusunu ele alıp ailenin gelişimini, aile tiplerini ve tarihsel gelişimlerini değerlendirirken, kendi toplumundan pek örnek vermez. İzzet siyaset sosyolojisi kısmında millet ve devlet konularını ele alırken de farklı bir tutum sergilemez. Yazar, siyasi cemiyete doğru gidilen yolda, (Durkheimci açıklamadan hareketle) toplumlarda cemiyet yaşantısının önce klan şeklinde ortaya çıktığını, klandan sonra aşiretlerin ortaya çıktığını, aşiret yaşantısından da dağınık millet yaşantısına geçildiğini ve şehirlerin ortaya çıkıp gelişmesinden sonra da kuvvetli bir merkezîyet ve askeri teşkilatlarıyla imparatorlukların ortaya çıktığını ifade eder. İmparatorluklardan sonra derebeyliğin ortaya çıktığını söyleyen Mehmet İzzet, açıklamasını Batı-merkezli bir bakış açısından uzak göstermek için de, derebeyliğin sadece Batı'ya mahsus olmadığını, Fas'ta hala bir tür islâm derebeyliğinin olduğunu, Japonya'da 1867'e kadar derebeylik sisteminin hakim olduğunu ve Çin'de de derebeylik sisteminin özelliklerinin olduğunu belirtmektedir. İzzet vermeye çalıştığı bir kaç örnekle, Orta Çağ Batı toplumlarının genel özelliğini belirtmek için kullanılan bu kavrama, yukarıda adı geçen toplumları uydurmak için çaba sarf eder. Bu durum, bilimsel açıdan bazı sorunları beraberinde getirmektedir. Pek çok özelliği içinde barındıran bir kavramı, bir iki özelliğe indirgeyerek genellemeye çalışmanın ne derece bilimsel bir çaba olduğu sorgula(n)maya açıktır.

²⁹ İzzet bu ikinci kitabı, çevirdiği birinci kitabın tercüme bir kitap olarak liseler için kabul edilmiş olan bir ders kitabı olmasından dolayı kendisine yöneltilen eleştiriler karşısında kaleme almış olmasına rağmen, konu, içerik ve tarz itibarıyla birincisinden pek de farklı olmayan bir kitap yazmış olması ilginç bir durumdur.

Osmanlı'ya Yaklaşım

İzzet genellikle Batı'dan ve öteki toplumlardan örnekler vererek değerlendirmelerde bulunmaya çalışırken, yakın tarihteki Osmanlı toplumuna pek değinmemeyi tercih etmekte, bu tercihinin başka türlü kullanıp, Osmanlı toplumuyla ilgili değerlendirmelerde bulunduğu yerlerde de genellikle olumsuzluk içeren açıklamalar sergilediği görülmektedir. İzzet'in bu bağlamda verdiği örnekler, Osmanlı toplum yapısını ve yönetim anlayışını eleştirmeye yönelik örneklerdir. Osmanlı; medeniyet yolunda ilerleyen Batılı devletler karşısında siyasi, sosyal, askeri ve ekonomik alandaki gelişmelere ayak uyduramamış, yönetimi bozuk, toplumsal dayanışma ve birliğin olmadığı, geri kalmış bir devlet olarak nitelendirilmiştir. Bu anlaşılır bir durumdur. Zira yeni kurulan Cumhuriyet ile birlikte Osmanlı sıkı bir eleştiriye tabi tutularak, bu yeni rejim çerçevesindeki değişimler ve/yahut uygulamalar, köhnemiş bir zihniyetten kurtulmaya yönelik uygulamalar olarak gösterilmiş ve yeni ulusal devlet böylece sağlam temeller üzerine oturtulmaya çalışılmıştır. İzzet de (tercüme yoluyla) ilk lise sosyoloji ders kitabını hazırlayan bir kişi olarak bu çizginin dışında kalmamıştır:

“...Nezip muharebesi oldu: Mısırlı İbrahim Paşa, padişahın ordularını kat'î surette yendi. Vak'ada Türk hizmetinde bulunarak hazır olan Alman Moltke mektuplarında askere kumanda eden Türk paşalarından birinin şu sözünü kaydediyor: “Bu yenilmenin ne zararı var? Kaybedilen mülke rağmen yine padişahımızın kâfi derecede toprağı olacaktır.”³⁰ Bu tevekküle mukabil, garb. medeniyetinin girmiş olduğu iş bölümü ve sınaî terakki yolunda ilerlemeğe azmetmiş olan şimdiki Türkiye'de İzmir ve Adana'nın yabancılara verilmesinden bahsolunduğu vakit husule gelen ve Türk gençlerinin daima hatırlaması lâzım olan millî galeyanı göz önüne getirelim. Arada ne kadar fark var! Bu farkı izah etmek için, şüphe yok ki her şeyden evvel milliyet hislerinin uyanmış olmasını hatırlayacağız. Fakat mühim bir sebep daha var: Eskiden mevcut olan ve aynı padişahın vergiye ve haraca tâbi kulları oldukları için

³⁰ İzzet'in burada referans olarak başvurduğu Moltke'nin mektupları Remzi Kitabevi tarafından yayınlanmıştır. İzzet'in askere kumanda eden Türk paşa diye bahsettiği kişiye kitapta konuyla ilgili yerde rastlanmamaktadır. Moltke bu sözün, halk tarafından söylenilmiş bir söz olduğunu aktarmaktadır. Moltke'nin 1 Eylül 1839'da yazdığı mektupta, sözkonusu olayla ilgili kısım şöyle aktarılmaktadır: “...Nizip felaketinden sonra halk: “Ne zarar” diyordu, “padişah, arasıra bir nuharebe ve birkaç vilayet kaybetmesinden bir şey çımayacak kadar zengindir...” Söz konusu eser ve daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev.: Hayrullah Örs, 2. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1995, s. 344.

Türkü Türke, müslümanı müslümana, sadece *birbirine benzer vaziyette* buldukları itibarile bağlayan tesanüt bağı yanında, bir diğer bağ peydalanmıştır. Bu yeni tesanüt, Türkü Türke, birbirlerinin eksikliklerini tamamladıkları için bağlıyor, iş bölümü arttıkça tesirini daha fazla duyuruyor ve sade bugünü değil, yarını da, uzağı da gören zekâlar da birinci ehemmiyet derecesine çıkıyor.”³¹

Bununla birlikte yakın tarihteki Osmanlı tarihini atlamak için, İzzet örneklerini genelde eski Türk tarihinden vermeye çalışır. Sözgelimi işbölümü konusunu ya da aile konusunu ele alırken, örneklerini genellikle Türklerin şamanlığı bir din olarak kabul ettikleri dönemden vermeyi tercih eder. Belirtilmesi gereken bir diğer husus da, İzzet’in Türk toplumuna verdiği bu nadir örneklerde de genellikle referans olarak Ziya Gökalp’i kullandığıdır. Türk ailesinin kökeni ve özelliklerini ele aldığı yerde, öteki konularda olduğu gibi İzzet’in başvurduğu kaynak yine Ziya Gökalp’tir:

“...*Grenarda* gibi bazı âlimlere göre Türkistan’da Türk ailesi pederşahidir. Ziya Gök Alp Bey ise bu mütaleayı kabul etmiyerek “hiçbir Türk şubesinde Türk ailesinin pederşahî bir şekil almadığını” iddia eylemiştir. Ziya Bey oldukça kuvvetli delillere dayanmaktadır. Bunlardan biri Türk cemiyetlerinde siyasî velâyetin, saltanat hakkının, sade hakana değil bir dereceye kadar da *hatuna* ait olmasıdır...”³²

Bütün bunların haricinde İzzet’in hazırladığı bu ders kitaplarıyla ilgili olarak burada belirtilmesi gereken birkaç husus daha bulunmaktadır. İzzet’in tercüme yoluyla hazırladığı birinci kitabın yazarlarından birinin “iktisat tarihi” öğretmeni olmasından dolayı, iktisadî olaylar üzerinde gereğinden fazla durulduğu görülmektedir. Aynı duruma, İzzet’in kendi yazdığı kitapta da rastlanılmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde bu kitapların, bir lise öğrencisi için ağır denilebilecek yoğunluktaki kitaplar olmaları, söz konusu eserlerin göze çarpan bir diğer özelliğidir. İzzet’e ait kitabın “Harf Devrimi” yapıldıktan sonraki Türkçe baskılarında, imla hatalarının çokluğu da dikkat çekmektedir. İzzet’in tercüme ettiği kitaba ait her bölümün sonunda, okunacak eserler diye genelde birkaç kitaptan oluşan bir liste verilmiştir. İzzet kendi

³¹ Mehmet İzzet, a.g.e., s. 46-47.

³² Mehmet İzzet, a.e., s. 116.

yazdığı kitapta ise, böyle yapmak yerine hemen hemen her bölümün sonuna bir okuma parçası yerleştirmiş ve kitabın sonunda da ayrıca bir okuma listesi vermiştir. Kitaptaki okuma parçalarının hepsi, yabancı kaynaklı eserlerden yapılan alıntılardan oluşmaktadır. Bunlar haricinde, İzzet'in yazdığı kitabın sonunda öğrencileri konuyla ilgili çalışmaya sevk etmek için, her bir bölümle ilgili hazırlanmış çeşitli çalışma konuları bulunmaktadır. Bu konulardan bazıları bir lise öğrencisi için ağır denilebilecek düzeydedir.³³ “Ahmet Yesevi, Spinoza ve Jacob Böhme'nin yaşayışlarını tetkik ve bugünkü fikir adamlarının yaşayışı ile mukayese edin”³⁴

Ayrıca bu araştırma konuları arasında, Mehmet İzzet'in üzerinde pek durmadığı konuların olması dikkat çekicidir. İzzet, kitabında yaşadığı toplum üzerinde pek durmazken, öğrencilerden kendi yaşadıkları toplumla ilgili çalışma yapmalarını beklemektedir:

“Bulduğunuz şehirde iş bölümünün hangi şekilleri vardır ve ne zamandan beri tatbik edilmektedir?”

“Bulduğunuz şehirde eski zamanda yapılan ahitleri şimdiki ahitlerle merasim, kesret, müşkülât itibarıyla mukayese edin”³⁵

“Bulduğunuz şehirlerdeki loncaların mazisini ve halini tetkik edin”³⁶

Bu gibi soruların yanı sıra, sosyoloji dersiyle sağlanmaya çalışılan hedefin ne oranda gerçekleştiğini tespit edebilmek için İzzet, iyi ve kötü vatandaş tanımını da sormaktadır: “Eyi vatandaş ile kötü vatandaşın tasvirini”

Bütün bunların haricinde iyi diye nitelendirilebilecek bazı araştırma ve tartışma konuları da yok değildir:

“Her fert cemiyet içindeki fenalıklardan hiç olmazsa, kısmen mes'uldür” sözünü tetkik edin”

“Tarih te içtimaiyatın mevzuu olan hadiseleri tetkik eyleyor, tarih ilmi ile sosyoloji arasında ne fark vardır?”³⁷

³³ Bu durum önemlidir. Öğrencinin belli bir alana ilgi duymasını ve bu ilgiyi artırarak, sözkonusu alanla ilgili daha detaylı bilgi edinmesini sağlamak için hazırlanmış olan araştırmaya yönlendirici konular dikkatli hazırlanmayınca, öğrenciyi o alana yaklaştırmaktan çok soğutmaktadırlar.

³⁴ Mehmet İzzet, a.g.e., s. 235.

³⁵ Mehmet İzzet, a.e., s. 236.

³⁶ Mehmet İzzet, a.e., s. 235.

Ali Kami (Akyüz) ve İlk Yerli Lise Sosyoloji Ders Kitabı

Mehmet İzzet'ten sonraki lise sosyoloji ders kitabını Ali Kami (1873–1945) hazırlamıştır. İzzet'in 1924'te tercüme ederek yayına hazırladığı ve ilk lise sosyoloji ders kitabı olarak kabul edilen eserden sonra, Ali Kami 1927'de yeni bir sosyoloji ders kitabı hazırlamıştır. Bu açıdan Ali Kami'nin yazdığı kitap, tercüme yoluyla hazırlanmamış ilk lise sosyoloji ders kitabıdır. Ali Kami'nin bahsedilmesi gereken ilk özelliği çok yönlülüğüdür. Bir dönem milletvekilliği de yapan (6. Dönem İstanbul milletvekilliği) Ali Kami, hayatının büyük çoğunluğunu öğretmenlik yaparak geçirmiş, 1920–1939 yılları arasında da Darüüşşafaka Lisesi'nde müdürlük yapmıştır. Ali Kami, öğretmenlik yaşamı süresince tarih, Fransızca, Türkçe, edebiyat, iktisat ve sosyoloji gibi farklı alanlardan pek çok ders vermiştir. Bunun yanısıra aileden gelme bir gelenekle şiirle de uğraşan Ali Kami, Tanzimat edebiyatının etkisinde şiirler yazmıştır. Ali Kami'nin asıl tanınmasını sağlayan özelliklerinden biri de çevirmen yönüdür. Harp ve Sulh, Paul ve Virginie, Kazaklar gibi pek çok eseri çeviren Ali Kami, “Yedi Meşale”³⁸ ve 1940 kuşağı şairlerine ait şiirlerin yayımlandığı “Gündüz” dergisini de çıkarmıştır.³⁹

Ali Kami, 1927'de Osmanlıca olarak yazdığı ve Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Dairesinin 1298 numaralı kararıyla, liselerin son sınıfında okutulmak üzere ders kitabı olarak kabul ettiği “İçtimaiyat”⁴⁰ kitabının önsözünde, kendisinden önceki ders kitabını tercüme yoluyla hazırlayan Mehmet İzzet'i isim vermeden eleştirir:

“Beşeri cemiyetlerin umumiyetle menşelerini tedkik ve içtimaî hadiselerin tekâmülünü takip iddiasında bulunan “içtimaiyat” ilmi bir mekteb kitabının dar hududu içine sıkıştırılınca iddiasının birçok cihetlerinde fedakarlık etmek mecburiyetinde kalacağı bediidir. Yalnız bu hadiselerin umumî cephede ana

³⁷ Mehmet İzzet, a.e., s. 237.

³⁸ 1928'de *Meşale* dergisini çıkaran ve *Yedi Meşale* isimli kitapta da şiirlerini toplayıp yayımlayan yedi genç şairden (Ziya Osman Saba, Kenan Hulusi Koray, Yaşar Nabi Nayır, Cevdet Kudret, Muammer Lütfi, Sabri Esat Siyavuşgil, Vasfi Mahir Kocatürk) oluşan bu şiir akımı, şiirde canlılık, samimiyet ve yeniliği savunmuş, vatan sevgisi içerikli şiirleri konu edinmiştir.

³⁹ Bütün bu renkli ve çok yönlü kişiliğine rağmen Ali Kami'nin, bugün yeterince tanındığı söylenilemez.

⁴⁰ Arapça kökenli bu kelimenin aslı “içtimaiyat” değil de “ictimaiyat”tır. Bununla birlikte günümüz Türkçesinde “içtimaiyat” kelimesinin bu kelime yerine tercih edilmiş ve oturmuş olması nedeniyle, Osmanlıcadan yapılan çeviri esnasında da, kelime “ictimaiyat” yerine “içtimaiyat” olarak çevrilmiştir.

hatları tespit edilirken, hususî cephesinde müellif bilhassa kendi milletinin içtimaiyatına kıymet vermek ve misallerini tercihan kendi tarihinden almak zaruriyetindedir. Onun için böyle bir ders kitabının Avrupa müelliflerinden aynen tercümesi caiz olamazdı.”⁴¹

Ali Kami burada, ilk lise sosyoloji ders kitabını Fransızcadan tercüme yoluyla hazırlayan Mehmet İzzet’i, kendi toplumunun sosyolojik yapısını ve tarihini bir kenara bırakarak, bütünüyle tercümeden oluşmuş bir ders kitabı yazdığı için eleştirir.⁴² Ali Kami bu eleştiriye yapmakla birlikte kendisi de eserinde Batılı kitapları kaynak olarak kullanmaktan geri kalmaz. Nitekim kitabına yazdığı önsözde kendisi de, esas olarak kaynaklarının Batılı kitaplardan oluştuğunu, bununla birlikte kendisinin farklı olarak, konularını ele alıp değerlendirirken Eski Türkler, Osmanlı Türkleri ve kendisinin deyiimiyle “son inkılab Türkleri”ni göz önünde bulundurarak, örneklerini buralardan vermeye çalıştığını ifade etmiştir.

Ali Kami’nin hazırladığı bu kitap; “İktisadî İçtimaiyat, Beytî İçtimaiyat veya Aile İçtimaiyatı, Siyasî ve Hukukî İçtimaiyat ve Sosyoloji Nokta-î Nazarından Din, İlim, Sanat” olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. İzzet’in kitabında olduğu gibi, bu kitapta da Durkheim’in sosyoloji anlayışının hâkim olduğu görülmektedir. Yazar “Müdafa-î içtimaiyye nazariyyesi” başlığı altında cezanın toplumsal işlevi ile ilgili olarak Durkheim’in sosyolojik anlayışına uygun açıklamalar getirerek şunları ifade eder: “Bu nazariyyeye göre ceza, işlenmiş bir kabahat için değil, o kabahatin atıyye işlenmemesi için verilmek lâzımdır. Böyle bir ceza, ahlâkî nokta-î nazardan elzem ve zaruridir. Filhakika cemiyet ki ayrıca bir şahsiyettir...”⁴³ Ali Kami, konunun devamında toplumda suç işleyen birine ceza vermenin asıl gayesinin ne olduğunu şöyle ifade eder:

“...Asıl gaye, mücrimin ıslahıdır. Ona, fikri bir terbiye vermek, yaptığı fenalığı idrak etmesine ve cemiyetin intizamına hadim olacak bir halet-î ruhiyye ile, yine cemiyete karışmasına muvaffak olmak lâzımdır...”⁴⁴

⁴¹ Ali Kami, *İçtimaiyat*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1927, s. 2.

⁴² Mehmet İzzet’in tercüme yoluyla hazırladığı kitaptan sonra, kendisine ait sosyoloji ders kitabını hazırlaması, bu eleştiriler sonrası, aynı yıl (1927) içerisinde gerçekleşecektir.

⁴³ Ali Kami, a.g.e., s. 266.

⁴⁴ Ali Kami, a.e., s. 270.

Ali Kami'nin de İzzet gibi yakın tarihteki Osmanlı İmparatorluğu'na pek değinmediği görülmektedir. Nadiren Osmanlı'ya değinilen yerlerde de, genellikle olumsuzluk içeren değerlendirmeler söz konusudur. Bununla birlikte yeni devletin uygulamalarına değinen Ali Kami, bazı aksaklıklara karşın, söz konusu uygulamaların yerinde olduğunu savunur. Bu anlamda fert ve hürriyet konusunu değerlendirirken sarf ettiği sözler dikkat çekicidir:

“...Yakın zamanlara gelinceye kadar saraylar, harem ağalarıyla ve çerkez halayıklarla meskûndü ve bunlar hep esir vaziyetinde idiler. Halinden memnun olsun olmasın o hali terketmek ellerinde değildi. Çünkü onlar vaktiyle eşya gibi satın alınmışlardı. İttihad ve Terakki Cemiyeti 1908 Temmuzunda vakia bu istibdatı yıktı ve yerine muvakkat bir zaman için meşrutiyeti ikâme etti, fakat hükümeti eline aldıktan sonra yüzlerce adamı muhakeme bile etmeden nefyetti, ağız açtırmadı. O zamanda, kimse şahsî hürriyetinden emin olamazdı. Hükümet-î Cumhuriyetimiz birçok vartalarına rağmen umdelerine sadık kalıyor. Bizim gibi henüz yaptığı büyük inkılabın sarsıntılarına maruz olan, hala sükûn ve istikrara kavuşamayan, siyasî ve içtimaî teceddüdlere innikal devresini geçiren bir millet için Takrir-î Sükûn kanunları ve istiklal mahkemeleri gibi Teşkilat-î Esasiyye Kanunu'nun ruhunu rencide eden arizî tedbirlerin zarurî olduğunu, vukuat olduğunu müessif bir surette isbat etmektedir...”⁴⁵

Osmanlı'nın son dönemlerine değindiği bu paragrafta, Osmanlı'yı özgürlükleri kısıtlayan, istibdatla yönetilen bir devlet olarak nitelendiren Ali Kami, Türkiye Cumhuriyeti'nin, yaşanan geçiş aşamasında, eskiden kalma sorunlardan dolayı, özgürlükleri kısıtlar gibi gözüken bazı kanunları uygulamaya koymasının, anlaşılır bir durum olduğunu ifade etmektedir. Ali Kami, ilkeli bir devlet olarak nitelediği yeni devletin, gerçekleştirdiği uygulamalardaki maksadının, istikrar ve huzuru sağlamak olduğunu belirtmektedir.

Ali Kami, yeni devletin laiklik ilkesini uygulamaya koymasının da kaçınılmaz olduğunu ifade eder:

“...din kisvesi altında kara bir taassub taşıyanlar yüzünden terakki yolundaki adımlarımız hep geriye çevrilmiştir. Çünkü her devirde kapakçılar ve vahdetiler yetişmiş, softalar kazan kaldırmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Teşekkül ederek, bilhassa Türkiye Cumhuriyeti ilan olunduktan sonra teessüs eden demokratiyenin idare-î, dini siyasete ve siyaset adamlarına bir vasıta gibi

⁴⁵ Ali Kami, a.e., s. 209.

kullandıramazdı. Nitekim öyle oldu. Devlet layık olduğunu ilan etti. Artık siyasi hükümetin içinde bir de dinî hükümet sustası mevcut olamaz...⁴⁶

Bununla birlikte Ali Kami, Durkheim'den esinlenen biri olarak, dinin toplumsal bir işlevi olduğunu ve bu anlamda toplumsal yaşam için kaçınılmaz bir olgu olduğunu ifade eder: "...Madem ki din her yerde, her cemiyette vardır; demek odur ki, o içtimaî bir lüzuma, cemiyetlerin bir ihtiyacına cevap veriyor... Dini bertaraf edelim, içtimaî hayat lüzumsuz, faidesiz, anlaşılmaz bir şey olur..."⁴⁷

Ali Kami, toplumsal açıdan bireyi, vatansever birey olarak tanımlamaktadır. Vatanseverlik ise yalnızca savaş zamanlarına mahsus bir duygu olarak değil, bireyde her zaman bulunması gereken bir duygu olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamda birey, vatani için kendi kişisel çıkarlarını, genel çıkarlara, yani toplumun çıkarlarına feda etmesini bilen kişidir. Birey, vatani ve toplumu için fedakârlık yapan, bu uğurda kendisine düşen en küçük toplumsal görevi dahi lâıkiyle yerine getiren ya da yerine getirmesi gereken kişi olarak nitelendirilmektedir.⁴⁸ Kitapta, bir yandan yeni devletin uygulamalarının yerindeliği savunularak, bir meşruiyet sağlama çabası sergilenirken, öte yandan ideal birey tipi tanımlanarak, bireyin hangi duyguları ve düşünceleri kendisinde barındırması ve bunlardan hareketle nasıl davranması gerektiği kendisine iletmeye çalışılmıştır.

Hilmi Ziya Ülken ve Umumi İçtimaiyat

Türkiye'de sosyolojinin yerleşmesi ve kurumsallaşması noktasında büyük çaba sergileyen Hilmi Ziya Ülken (1901–1974), sadece bu alandaki çabalarıyla tanınmamış, farklı alanlarda verdiği pek çok eser ile hafızalarda yer etmiştir. 1921 yılında Mülkiye Mektebi'nden mezun olan Ülken, akabinde Beşeri Coğrafya Kürsüsü'nde asistanlığa başlamış ve bu görevi esnasında da felsefe ve sosyoloji derslerini takip ederek, bu bilim dallarının sertifikasını almayı başarmıştır. 1933 yılında Berlin Üniversitesi Devlet Kütüphanesi'nde araştırma

⁴⁶ Ali Kami, a.e., s. 190.

⁴⁷ Ali Kami, a.e., s. 299-300.

⁴⁸ Bu konuda bkz.: Ali Kami, a.e., s. 168.

yapmak üzere Almanya'ya gönderilen Ülken,⁴⁹ buradaki çalışmalarını tamamlayıp yurtdışından döndükten sonra, 1936 yılında İçtimai Doktrinler Tarihi öğretim üyesi olmuş, 1940'da Felsefe Profesörlüğüne getirilmiş, 1944'de İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Bölümü'nde Sanat Tarihi Profesörlüğüne atanmış, 1957'de de Ordinaryüs Profesörlüğe kabul edilmiştir. Bu özet bilgilerden de anlaşılacağı gibi Ülken, farklı disiplinler alanında çalışmalarda bulunmuş, bu konularda eserler vermiş çok yönlü bir bilimadamıdır. Takış'a göre bu yönüyle, "Hilmi Ziya Ülken'in kendini en çok ürettiği alan birçok disiplinin soykütüğünü çıkarabilme özelliğidir..."⁵⁰ Bu disiplinlerarası çalışma sonucu ortaya çıkan eserler arasında, Ülken'in fikirlerinde belli dönemler itibariyle farklılıklar olduğu görülmektedir. Bulut'un ifadesiyle Ülken, Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiye sürecine ve yeni cumhuriyetin kuruluş mücadelelerine şahit olmuş; sosyal, siyasal ve kültürel hayattaki dönüşümlerin, geçiş süreçlerinin yoğun bir şekilde gerçekleştiği bir dönemde yaşamış ve bütün bunların da Ülken'in çalışmaları üzerinde yakından etkisi olmuştur.⁵¹ Kurtuluş Kayalı da, Ülken'in düşüncelerindeki gelişimi ve değişimi, Türkiye'deki değişimler bağlamında anlamlandırmaya çalışmanın doğru olacağını belirtir. Kayalı'ya göre, Ülke'nin yaptığı çalışmalara olan ilgisi, "...dönemin öncelikleri çerçevesinde şekillenmiş, düşünceleri üzerindeki odaklaşmalar da dönem farklılaşmıştır..."⁵²

Yaşadığı dönemdeki gelişmelerin etkisiyle Ülken, memleket sorunlarına çözüm bulma çabaları içerisinde de girmiştir. Bu noktada "Anadolucuk" olarak bilinen akımı kurması ve çalışmalar yapması manidardır. Ülken, "Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi" isimli eserinde, Anadolu'yu Türk kültürünün gerçek kaynağı

⁴⁹ Ülken, 1933'te yayınlanan 2 ciltlik *Türk Tefekkür Tarihi* başlıklı eserini imzalı olarak Atatürk'e sunmuş ve söz konusu eser beğenilip övgüyle karşılanmış, Ülken de ödüllendirilerek Berlin Üniversitesi'ne araştırma yapmak üzere gönderilmiştir. Bu konuda bkz.: Yücel Bulut, "Türk Batılılaşması Bağlamında Hilmi Ziya Ülken", *Türk Yurdu*, Sayı: 174, Cilt: 22, Şubat 2002, s. 17.

⁵⁰ Taşkın Takış, "Değerler Levhasının Tersine Çevrişi: Hilmi Ziya Ülken", *Doğu Batı*, Türk Düşünce Serüveni: Akademidekiler, Ankara: Yıl:3, Sayı: 12, Ağustos-Eylül-Ekim 2000, s. 95.

⁵¹ Yücel Bulut, a.g.m., s. 13.

⁵² Kurtuluş Kayalı, "Hilmi Ziya Ülken", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakarlık*, Editör: Ahmet Çiğdem, Cilt: 5, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yay., 2004, s. 70.

olarak gören bu akımın⁵³, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Turancılık şeklindeki üç yaygın ideolojiye bir tepki sonucunda mütareke yıllarında (1919'da) doğduğunu ve bu fikri kendisinin ileri sürdüğünü belirtir.⁵⁴ Ülken, söz konusu üç akımın hayali vatan şeklindeki soyut bir görüşe dayanmasına rağmen, kendi savunduğu “Anadoluculuk” görüşünün, gerçek vatan fikrini savunan somut bir görüş olduğunu belirtir.⁵⁵

Ülken, sosyolojide üzerinde sıkça durulan konulardan biri olan, medeniyet ve kültür ayrımını yapay bulur. Bu açıdan, “maddi ve teknik uygarlığı Batıdan alalım, fakat kültürel yapımızı muhafaza edelim” düşüncesini benimsemez. Buradan hareketle, Batı’da gelişen akımları bir bütün olarak okuma taraftarıdır. Ona göre, tekniksiz bir kültür özü düşünemeyiz.⁵⁶ Ülken’in bu konuda bu türden bir fikir yürütmesi üzerinde, Mehmet İzzet’in etkisinin olduğu söylenebilir. İzzet, “İçtimaiyat (Sosyoloji)” isimli eserinde, kültür ve medeniyet kavramlarını birbirinden tamamen bağımsız kavramlar gibi ele alıp değerlendiren görüşleri eleştirir ve bu konuda dikkat çekici şu cümleleri kullanır:

“...Az zaman oluyor, babalarımız ve büyükbabalarımız, memleketimizin istiklâlini korumak için Avrupanın yalnız iktisadî ve sınıf terakkilerini almanın elvereceğine ve müesseselerimizi, adetlerimizi, fikirlerimizi gene eskiden olduğu gibi salkıyabileceğimize inanıyorlardı. Fakat Garbin iktisadî faaliyeti memlekete girince, bir çok müesseselerin, âdetlerin, fikirlerin değişmeye başladığı görüldü. Neden? Çünkü iktisadî yenilikler müesseselere, âdetlere ve fikirlere de dokunur. Hem iktisat hayatını değiştirmek, hem de eski müesseselerle düşüncelerle yaşamak istemek olamaz. Bu bir hakikattir. Fakat düşüncelerimizin, âdetlerimizin ve konularımızın iktisadî hayata dokunduğu da bir hakikattir. Bazı fikirler birinci noktayı görüp ikinciye mühimsememişlerdir.”⁵⁷

⁵³ Ülken, Anadolu’daki örfün kaynağının ise, Orta Asya Türkmenleri olduğunu ifade etmektedir. Ülken bu noktada, Türklerin İslamî bir din olarak seçmelerine rağmen, Orta Asya’ya dayanan eski inançlarını yitirmediklerini belirtmektedir.

⁵⁴ Ülken bu fikri, Henri Lichtenberger’in “Richard Wagner, Poète et Penseur” (Şair ve Düşünür Richard Wagner) isimli eserine dayanarak ileri sürmeye başladığını söylemektedir.

⁵⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 477-482.

⁵⁶ Taşkın Takış, a.g.m., s. 97.

⁵⁷ Mehmet İzzet, *İçtimaiyat (Sosyoloji)*, s. 83.

Ülken, sosyoloji alanında egemen ekol olan Durkheim ekolünü benimsemekle birlikte, Mehmet İzzet'te de olduğu gibi bu ekole körü körüne bağlı değildir. Bu anlamda, Ülken'in (İzzet gibi) yer yer gerek Durkheim'e gerekse de bu Fransız sosyologun yerli temsilcisi olarak görülen Ziya Gökalp'e sert eleştiriler yöneltmekten geri kalmadığı görülmektedir. Ülken sözgelimi Durkheim'i sosyolojiyi bir doğa bilimleri gibi sınıflamasından dolayı eleştirirken,⁵⁸ Gökalp'in de kültür ve uygarlık kavramlarına yönelik değerlendirmelerine eleştiriler yöneltir. Ülken, Gökalp'i bu kavramları tamamen birbirlerinden ayrı kavramlarmış gibi ele alıp değerlendirmesinden dolayı eleştirir.

Hilmi Ziya Ülken'in burada ele alacağımız, (1932 yılında yayınlanan) "Umumî İctimaiyat" isimli eseri, Ülken'in 1930-1932 yılları arasında Galatasaray Lisesi'nde verdiği sosyoloji derslerinden oluşmaktadır. Bazı çalışmalarda bu kitap, bir ders kitabı olarak ele alınmakla birlikte⁵⁹, söz konusu eserin M.E.B. tarafından kabul edilmiş ve öteki liselerde okutulmuş bir ders kitabı olduğuna dair kitapta herhangi bir not yoktur.⁶⁰ Bununla birlikte, gerek Türk düşünce tarihindeki gerekse de sosyoloji tarihindeki önemli yeri itibariyle H. Ziya Ülken'e ait bu eseri burada ele alınmanın faydalı olacağı kanısındayım. Söz konusu eserin, Ülken tarafından bir lisede okutulan sosyoloji ders notlarından oluşmuş olması ele alınmasındaki bir diğer neden olmuştur.⁶¹

Ülken, ilk olarak kitaptaki başlığa 'umumi' kelimesini niçin eklediğini açıklamaya çalışır. Ülken, sosyolojinin sadece Türkiye'de değil, içinde doğduğu Avrupa'da bile henüz yeni bir bilim olduğunu ve bundan dolayı da yöntem, konu ve sınırlarının belirginliği konusunda oldukça uzun bir buhran devresini geçirdikten sonra, bugün bile ele aldığı sorunların türü, sahası ve araştırma usulü itibariyle bu buhrandan tam olarak kurtulamadığını ifade eder. Bütün bu

⁵⁸ Ülken'in sosyolojideki gelişmeleri değerlendirip, bu konuya da değindiği bir yazısı için bkz.: Hilmi Ziya Ülken, "Sosyolojide Yeni Adımlar", *Sosyoloji Dergisi*, İstanbul: Sayı: 15, İstanbul Üniv. Edeb. Fak. Yay., 1960.

⁵⁹ Bir örnek olarak bkz.: Latife Çimen, "1923'den Günümüze Lise Sosyoloji Ders Kitapları ve Sosyalleştirme Roller", İstanbul: Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslâm Ülkeleri Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 1997, s. 91-92.

⁶⁰ Kitabın ikinci baskısına ait önsözde Ülken, bu kitabın Galatasaray Lisesi'nde verdiği sosyoloji ders notlarının bir araya getirilmesinden oluştuğunu belirtir, ancak kitabın liseler için kabul edilmiş bir ders kitabı olup olmadığına dair herhangi bir şey söylemez.

⁶¹ Bu kitabın konu başlıklarıyla ilgili bir fikir sahibi olabilmek için bkz.: Ek-4, s. 165.

gelişmelerin, öteki bilimler karşısında sosyolojiye umumi bir bakışı zorunlu kıldığını belirtir. Türk sosyolojisindeki ilk çalışmaların Osmanlı'nın son zamanlarında, Ahmet Vefik Paşa ile başladığını söyleyen Ülken, bununla birlikte gerçek anlamda bu bilimle ilk uğraşan kişinin ise Ahmet Şuayip olduğunu belirtir:

“Bizde içtimaiyata ait ilk tetkikler Ahmet Vefik Paşa zamanında başlar. Vakıa onun, “Hikmeti tarih” ismindeki eseri ilmî içtimaiyattan çok uzak ise de, tarihi tekâmülün cüz’î ve muhtemel hâdiseler yığını halinde tetkikinden ilk defa çıkılarak küllî ve zarurî sebepler taharresine başlandığı için bunu bir hareket noktası telâkki edebiliriz. Fakat doğrudan doğruya içtimâî ilimlerle iştilal eden Ahmet Şuayip oldu. Rıza Tevfikle beraber neşrettikleri “ulûmu içtimaiyye ve iktisadiye” mecmuası birçok umumî ve mahallî tetkikleri ihtiva etmekte idi. Bu mecmua felsefe, içtimaiyat ve iktisat mes’elelerine aynı zamanda temas ettiği için içtimaiyata ait vazıh bir usûl ve istikamet almağa muvaffak olmamıştı.”⁶²

Ülken, Türkiye’deki sosyoloji tarihiyle ilgili yapılan genel değerlendirmelerin aksine, Türkiye’de sosyolojinin bilimsel bir yöntem çerçevesinde ele alınışının Z. Gökalp ile değil, Sabahattin Bey ile başladığını ifade etmektedir: “İçtimâî hâdiselerin ilmî usul dahilinde tetkiki Sabahattin B. ile başladı. “Mesleki içtimâî ve programı”, “birinci izah”, “ikinci izah” ismindeki eserlerle cerayarı tesis edeb bu zat Fransadaki Science Sociale mektebinin noktai nazarını, usûlünü memleketimize naklediyordu...”⁶³

Ülken, sosyolojinin liselerde bir ders olarak kabul edilmesinin, bu alanda orijinal olarak nitelendirilebilecek yeni çalışmaların önünü kestiğini düşünmektedir. Ulusal devletin kurulması ile birlikte, sosyolojinin de felsefenin yanında bir ders olarak yerini aldığını belirten Ülken, bundan önce bilimsel ve felsefî bir akım halindeki bu bilimle ilgili çalışmaların artık bu bilimin liselere girmesi ile, lise kitapları hazırlamak üzerinde yoğunlaştığını ifade eder. Ülken son senelerde sosyoloji ile ilgili bütün çalışmaların okulların ders kitabı ihtiyacını karşılamak üzerinde yoğunlaştığı için, sosyoloji alanında gerçekleştirilen önceki çalışmalar üzerine yeni şeylerin konulmadığını ve bu alanda yeni çalışmaların yapılmadığını belirtir. Ülken, liselerdeki sosyoloji

⁶² Hilmi Ziya Ülken, Hilmi Ziya Ülken, *Umumî İçtimaiyat*, İstanbul: Matbaai Ebuzziya, 1932, s. IX.

⁶³ Hilmi Ziya Ülken, a.g.e., s. X.

eğitim usulüne de eleştirel yaklaşır. Liselerde yurt bilgisi dersinin mevcut olmasına karşılık, sosyolojinin de bu okullarda bir ‘yurt bilgisi’ dersi gibi okutulup, öğrencilere millî ve insanî bilgileri vermesi gereken bir ders olarak görülmesini eleştirir. Sosyoloji dersindeki asıl gayenin, bilimsel bir çerçevede sosyal olayların araştırılmasına yönelik bir “giriş” şeklinde olması gerektiğini belirten Ülken, bu konuda şunları dile getirir:

“...Talebenin yüksek tahsilde iktisadî, hukukî ve lisanî ilimlerin tetkikine girebilmesi için içtimaiyat liselerde herşeyden evvel bu hâdiseler arasında mevcut olan sıkı rabıtayı meydana çıkarmak; bütün bu hâdiselerin ancak fertler arasındaki “mütekabil münasebet” şekillerile izah edilebileceğini, ve içtimaiyat usulünden geçmeyen mücerret bir iktisat, hukuk ve lisanîyat ilminin hakikî izah için daima kifayetsiz, noksan olacağını göstermelidir.”⁶⁴

Ülken, kitabın başında bir bibliyografya verir. Bu bibliyografyada önceki lise sosyoloji ders kitaplarına da yer verilmekle birlikte, daha çok Fransızca, Almanca ve İngilizce kaynaklara yer verildiği görülmektedir. Kitabın başında verilen bu bibliyografyanın yanı sıra her bölümün sonunda da, o bölümle ilgili bir bibliyografya verilmiştir. Bu bibliyografyaya da Fransızca, Almanca ve İngilizce kaynakların hâkim olduğu ve yerli kaynakların yok denecek kadar az olduğu görülmektedir.

Ülken öncelikle Eski Yunan felsefesinden (sofistlerden itibaren) gelişmeye başladığını söylediği sosyolojik anlayışı ele alıp değerlendirir. Dönemsel olarak belirli düşünürlerin çabaları öncülüğünde cemiyet algılamasının nasıl değiştiğini inceler. Ülken Machiavelli’ye kadarki cemiyet algılamasında ahlâk ve dinin hep bir amaç şeklinde ön plana çıktığını ve bu tarz algılamının ancak Machiavelli ile değişime uğrayabildiğini ifade etmektedir. Toplumu ideal değil, reel bir mevcut olarak kabul eden Machiavelli, “...cemiyette ahlâk ve dinin hedef ve gaye değil ancak vasıta olduğunu iddia etmiştir... Ahlâk ve din siyasi hakimiyeti tahakkuk ettirdikleri nisbette meşru, aksi halde gayri meşrudurlar.”⁶⁵ Ülken, Machiavelli ile birlikte toplumu algılama bağlamında yaşanan bu değişimin, laik devlet prensibini doğurduğu için oldukça önemli olduğunu ifade eder. Machiavelli ile birlikte toplum meselelerine realist görüş çerçevesinde

⁶⁴ Hilmi Ziya Ülken, a.g.e., s. XI-XII.

⁶⁵ Hilmi Ziya Ülken, a.g.e., s. 11.

yaklaşılmaya başlanması, Ülken'e göre sosyolojinin kuruluşunu sağlamıştır. Bununla birlikte sosyolojiyi tam olarak ortaya koyan ve onu pozitif bir bilim haline getiren kişinin 1823–1830 yılları arasında Auguste Comte olduğu belirtilmiştir. Ülken, Comte'un bilimleri, ele aldıkları konularının basitlik derecelerine göre, matematiği birinci sıraya ve konularının zorluğu dolayısıyla sosyolojiyi sona yerleştirdiği bilimler tasnifinin, öteki tasniflere nispeten en mükemmel tasnif olduğunu söyler. Bununla birlikte Ülken, sosyolojinin konularını ve sınırlarını belirleyip, bu bilime ait belli konuları inceleyen Comte'u 'üç hal kanunu' fikrinden dolayı eleştirir. Ülken, Comte tarafından evrensel bir şema olarak ortaya atılan üç hal kanununun, bütün toplumlara uygulanabilir (bir şema) olmadığını belirtir. Comte'un insanlığı bir bütün olarak algılayıp, bundan hareketle ortaya attığı fikirleri genellemesinin oldukça yanlış bir tutum olduğunu söyleyen Ülken, bu anlamda Comte'un görüşlerine hakim olan pozitivist anlayışı eleştirir. Comte ile ilgili değerlendirmelerine eleştirel yaklaşması gibi, Ülken öteki görüşleri ve konuları da ele alırken, bunların da eleştirilerini yapmaya çalışır.

Ülken, Comte ile ilgili değerlendirmesinden sonra ele aldığı Durkheim'in, sosyolojiyi belirli bir yöntemle kavuşturan ve gerçek anlamda onu canlandıran kişi olduğunu belirtir. Durkheim, sosyolojik yöntemin kurallarını belirleyen kişidir. Durkheim'e göre toplumsal bir olay incelenirken şu üç kurala dikkat etmek gerekir:

1. Toplumsal olaylar, birer fikir gibi değil, fakat bir şey (chose) gibi ele alınmalıdır.
2. Toplumsal bir olay incelenirken, bu olayla ilgili değer yargıları bir tarafa bırakılmalıdır.
3. Herhangi bir toplumsal olayı, yine başka bir toplumsal olay ile açıklamak gerekir.⁶⁶

Ülken bu noktada, Durkheim'in özellikle ikinci şıkta ortaya attığı kuralı eleştirir; zira insanın içinde yaşadığı devrin hislerinden, toplumdaki hâkim değer yargılarından ve sosyal olaylarla ilgili kişisel önyargılarından kendini arındırması imkansızdır.

⁶⁶ Hilmi Ziya Ülken, a.g.e., s. 70-72.

Ülken konularını incelerken, genelde yabancı kaynaklar kullandığından dolayı, Batı toplumları üzerinde daha sıklıkla durur. Kullandığı dil itibariyle de sık sık yabancı kavramları kullandığı görülmektedir. İmparatorluk konusundaki, 'imparatorlukta sınıflar'ı ele alırken kullandığı dil bu anlamda dikkat çekicidir:

"...imparatorluk sınıfları **burglarda**⁶⁷ olduğu gibi bir nevi silsileli meratip halini almıştır. Esirler ve hâkim site ahali arasında azatlı kölelerden mürekkep yeni bir sınıf teşekkül etmiş ve esirlikten **citoyenliğe** yükselmek imkânları bulunmuştur..."⁶⁸ Yine bu çerçevede Ülken'in eski Türk inançlarından şamanizmden bahsederken, "*Chamanisme*" yazması dikkat çekicidir. Bütün bunların şüphesiz bu kitabın, Ülken'in Galatasaray Lisesi'nde verdiği sosyoloji ders notlarından oluşması ve bu üniversitede de eğitim dilinin Fransızca olmasıyla yakından bir ilişkisi olduğu söylenebilir; ancak Ülken'in öteki çalışmalarında da benzer kullanımlara sık sık rastlanabilmektedir.

Ülken'e göre milleti tasvir etmek için üç vasfın göz önünde tutulması gerekir; coğrafi zemin, nüfus ve faaliyet tarzı. Ona göre millet, "... az çok büyük arazi üzerinde gittikçe daha mütemerkez ve kesif olan nüfusun büyük istihşâl ve sanayi faaliyeti için işbölümü yapmalarından vücuda gelen cemiyettir..."⁶⁹ Ülken'in burada sanayi toplumunun üretim tarzını göz önünde tutarak milleti tanımladığı görülmektedir. Nitekim Ülken konuyla ilgili değerlendirmesine şöyle devam eder: "...Burglarda topraktan istifade yalnız münferit ziraat şeklindedir. İmparatorlukta kollektif ve müctemi ziraat şeklindedir. Hâlbuki milletlerde toprak ve ziraat ancak büyük sanayi istihşalatı için bir vasıttan ibarettir..."⁷⁰ Ülken'in sanayileşmiş Batı toplumlarını göz önüne alarak yaptığı millet tanımlaması, belli sorunları da beraberinde getirmektedir. Her şeyden önce Cumhuriyet'in ilk yıllarında nüfusun % 83,6'sı (1927 sayımına göre) köylerde yaşamaktadır⁷¹ ve tarımsal üretim de, genel üretim içinde en büyük paya sahiptir. Ülken'in söz konusu tanımlaması dikkate alınırca, Türkiye'de

⁶⁷ Ülken burada ve daha öncesinde de bu kavramı bu haliyle kullanmakta ve açıklama yapmamakta, bununla birlikte bu kullanımlar sonrasında, 220. sayfadan itibaren bu kavramı bir konu başlığı yaparak ele aldığı görülmektedir.

⁶⁸ Hilmi Ziya Ülken, a.g.e., s. 207.

⁶⁹ Hilmi Ziya Ülken, a.g.e., s. 246.

⁷⁰ Hilmi Ziya Ülken, a.g.e., s. 246-247.

⁷¹ Köy nüfusuyla ilgili bilgiler için bkz.: *Türkiye Cumhuriyeti Maarifi (1923-1943)*, Ankara: Maarif Matbaası, 1944, s. 16.

millet olup olmadığı tartışma konusudur. Ülken, ilerleyen sayfalarda bu konuyla ilgili fikirlerini daha açık bir şekilde belirtir:

“...imparatorlukların parçalanmasından husule gelen yeni siyasi teşekküllerde millet olmağa mütemayildir. Bu tipi ne tarihî millet tipine ne de iktisadî rüşî milletleri tipine ithal edemeyiz. Bunlar burgların temerküzü ve monarşi saflarından geçmeden doğrudan doğruya imparatorlukların parçalanması suretile vücuda gelen teşekküllerdir. Bir kısım cenubî Amerika milletleri, Şarkı karip milletleri, Türkler, Irak, Surye, Mısır, Çin İmparatorluğundan müfrez olan veya olması muhtemel bulunan parçalar bu tipe dahildir...”⁷²

Ülken kitabın sonlarında toplumsal sınıfları ve sınıf mücadelesini konu edinir. Ülken’in buralarda sıklıkla referansta bulunduğu Marx’ın görüşlerini genellikle paylaştığı görülmektedir:

“Karl Marx göstermiştir ki büyük sanayi inkişafı tedricî olarak sermayedar sınıfı kuvvetlendirecek ve bütün diğer sınıflar yavaş yavaş onun hükmü altına geçecektir. Marx’ın tahminlerine göre evvelâ serbest meslek erbabı, sonra memurlar, ondan sonra köylü proletarize olacaktır... Hülâsa, Marx’a göre zahiren müteaddit gibi görünen sınıflar hakikatta ikidir; ve gittikçe iki sınıf olmağa doğru gitmektedir... sınıf mücadeleleri esaret ve ücretli askerlik devirlerinden beri mevcut olup bilhassa muassır cemiyette en bariz, en şedit ve şuurlu şeklini alacaktır.”⁷³

Ülken ayrıca, Marx gibi, ilkel toplumlarda sınıf mücadelesinin olmadığını ve bu mücadelenin sonradan ortaya çıktığını ve sanayileşmiş modern devletlerde daha belirgin bir hal aldığını belirtir. Yücel Bulut, Ülken ile ilgili yazdığı makalesinde, “...Hilmi Ziya Ülken’in 1930’le yılların ikinci yarısından itibaren ve ağırlıklı olarak da 40’lı yıllarda “tarihi maddecilik cerayanına mensup olduğuna” ilişkin yaygın bir...”⁷⁴ değerlendirmenin olduğunu belirtir. Oysa Ülken’in bu kitaptaki değerlendirmeleri dikkate alındığında ve bu eserin de 1930–1932 yılları arasındaki ders notlarından oluşan bir kitap olduğu göz önünde tutulduğunda, böyle bir dönemlendirmeyi 30’lu yılların ikinci yarısından itibaren değil de, 30’lu yılların başından itibaren başlatmanın daha

⁷² Hilmi Ziya Ülken, a.g.e., s. 284.

⁷³ Hilmi Ziya Ülken, a.g.e., s. 299-300.

⁷⁴ Yücel Bulut, a.g.m., s. 16.

doğru olacağı ortaya çıkmaktadır. Kurtuluş Kayalı, akademisyenlerin neredeyse hiçbir şekilde Marksizmle ilgilenmediği bir dönemde, Marksizmle ilgilenmeye başlamasının, Ülken'i entelektüel açıdan farklı kılan bir yön olduğunu belirtir.⁷⁵

Ülken yukarıda ele alınan “Umumî İctimaiyat” isimli eserini, “Sosyoloji” adıyla 1943 yılında ikinci defa yayına hazırlamıştır. Bu eserde konuları ele alış tarzı anlamında belirgin bir fark görülmemekle birlikte, bir önceki eserde yer alan konuların, daha fazla başlık altında ve böylece de daha belirgin bir şekilde düzenlendiği ve dilin de önceki esere nazaran daha yalın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra, ikinci baskıda “Ahlâk ve ideoloji” gibi konular yeni eserde ele alınmış ve önceki eserde konu sonlarında verilen bibliyografya da zenginleştirilmiştir.⁷⁶

Necmettin Sadak ve Resmi İdeolojinin Ders Kitaplarında Belirginleşmesi

Necmettin Sadak (1860–1953), Lyon Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde öğrenim gördükten sonra, Türkiye'ye döndüğünde (1914) ilk önce Maarif Nezareti'ne (Milli Eğitim Bakanlığı) bağlı Telif ve Tercüme Dairesi'nde görev almış, daha sonra (1916) ise Darülfünûn'da İctimaiyat Müderris Muaviniği görevine getirilmiştir. Sadak, Ziya Gökalp'in üniversiteden ayrılmasıyla birlikte de, boşta kalan sosyoloji profesörlüğü kadrosuna atanmıştır. 1918'de Akşam gazetesini kuran Sadak, burada yazdığı yazılarla Kuvvay-i Milliye hareketine destek vermeye çalışmıştır. Siyasetle yakından ilgilenen biri olan Necmeddin Sadak, 1927'de Sivas milletvekili olarak girdiği TBMM'de 1950 yılına kadar milletvekilliği yapmış, 1932'deki Cenevre Silahsızlanma Konferansı'nda ve 1936'daki Montreux Boğazlar Konferansı'nda da Türk delegesi olarak görev almıştır. 1947'de Dışişleri Bakanlığı görevine getirilen Necmettin Sadak bu görevi, iktidarın yeni partisi Demokrat Parti'nin milletvekili olarak meclise giren (Ziya Gökalp'in bir diğer öğrencisi) Fuat Köprülü'ye 1950 yılında devredinceye kadar sürdürmüştür. Sadak, bilimadamı, gazeteci ve siyasetçi kimliğinin yanı sıra futbolla da yakından ilgilenmiş, kulüp başkanlığı yapmıştır.

⁷⁵ Kurtuluş Kayalı, a.g.m., s. 74.

⁷⁶ Ülken'in bu eseri için bkz.: Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1943.

1935 yılında sosyoloji ders programlarında değişiklik yapıldıktan sonra, yeni programa uygun olarak ilk sosyoloji ders kitabını Ziya Gökalp'in öğrencisi ve takipçisi Necmettin Sadak hazırlamıştır. Sadak'ın 1936 yılında yayınlanan "Sosyoloji" kitabının içinde kitabın "liseler için yeni programa göre yazıldığı" belirtilmiştir. Sadak'ın hazırladığı sosyoloji ders kitabının önceki sosyoloji ders kitaplarıyla (etkilenilen sosyoloji akımı anlamında) benzer yanları olmakla birlikte, (anlatım üslûbu anlamında) farklı yanları da bulunmaktadır. Sadak her şeyden önce oldukça yalın bir dil kullanmıştır. Bir lise öğrencisine hitap ettiğini göz önünde bulundurarak, konunun daha kolay anlaşılabilmesi için sık sık örnekler verme yoluna gitmiştir. Sadak'ın bu kitabında da, Ali Kami ve Mehmet İzzet'in kitaplarında olduğu gibi, belirgin bir şekilde Durkheim sosyolojisinin etkisi görülür. Bunun yanısıra, Eski Türklere ait bilgilerin çoğunda da, Ziya Gökalp referans olarak kullanılmıştır. Nitekim Sadak'ın kendisi de, bu konudaki bilgileri Ziya Gökalp'in notlarından ve yazılarından aldığını bir dipnotta belirtmiştir.⁷⁷

1935'te sosyoloji ders programında değişiklik yapılması ve yeni programda Cumhuriyet değerlerine daha sık vurgu yapılması yönünde maddelere yer verilmesi, Sadak'ın hazırladığı ders kitabı üzerinde etkisini gösterir. Sadak, CHP milletvekilliği de yapmış biri olarak, hükümetin icraatlarına hazırladığı ders kitabında sık sık değinir ve yapılan icraatları övücü açıklamalarda bulunur. Bu açıdan Sadak'ın sosyoloji ders kitabı, resmî ideolojinin sosyolojik açıdan desteklediği, toplumun Cumhuriyet rejimini ve resmî ideolojiyi benimsemesinde kullanılan önemli araçlardan birini oluşturmuştur.⁷⁸ Cumhuriyetin temel değerleri üzerinde ayrıntılı bir şekilde duran Sadak, bu değerlerin çağın ve koşulların bir gereği olarak, sosyoloji ilmine uygun bir şekilde ortaya çıkmış olan değerler olduğunu ifade eder ve onları böylece meşrulaştırmaya çalışır.

Sadak'ın 1936 yılında hazırladığı ilk kitabını, 1937, 1938, 1939, 1941, 1942, 1943 (64 sayfa, bir fasikül halinde), 1944 (s. 65-72 arası II. fasikül ve s. 73-222 arası III. fasikülü kapsayan, aynı yıl içindeki iki ayrı basım), 1944 (eserin

⁷⁷ Bunun için bkz.: Necmettin Sadak, *Toplum Bilim*, Ankara: Maarif Matbaası, 1944, s. 114.

⁷⁸ Hakkı Uyar, "Necmettin Sadak", *Kemalizm*, 3. Baskı, Editör: Ahmet İnel, Cilt: 2, İstanbul: İletişim Yay., 2002, s. 104.

sadeleştirilmiş haliyle tam basımı), 1945, 1947 ve 1950’de yayınlanan öteki kitaplar takip etmiştir. 1937 yılında yayınlanan ikinci kitaba, birinci kitaptan farklı olarak, “Sosyolojinin İlk Habercileri” başlıklı bir başlangıç metni eklenmiş, birinci kitaptaki başlangıç metnini oluşturan “Sosyolojinin Tarifi ve Metodu” ise, ikinci kitapta birinci kısım olarak yer almıştır. İkinci kitapta yapılan değişiklikler, 1943 yılına kadar yapılan baskılarda öylece kalmış, bu yıldan itibaren Sadak, önceki baskılarda yer alan bazı yerleri çıkararak kitabı daha özlü bir hale getirmeye çalışmıştır. Sözgelimi Sadak, önceki baskılarda hükümet icraatlarını uzun uzun anlattığı devletçilik ilkesini kısaltıp, sayfalarca yer tutan bu metin yerine, birkaç paragraftan oluşan özetler yapma yoluna gitmiştir. 1943’teki baskıdan itibaren “Sosyoloji” başlığı yerine “Toplum Bilim” kelimesi kullanılmaya başlanmış, ancak eser içinde ise sosyoloji kelimesi kullanılmaya devam etmiştir. Bunun yanı sıra bu tarihten itibaren bir sadeleştirme çabası içerisine gidildiği görülmektedir:

“...İşte, sosyoloji, bu sosyal hâdiseleri aile, hukuk, din devlet, millet ve saire gibi müesseseleri tetkik eden ilimdir.”⁷⁹

“...İşte sosyoloji, bu toplumsal olguları ayle, hukuk, din, devlet, ulus v.s... gibi kurumları inceleyen bilimdir.”⁸⁰

“...İnkılabtan sonra millî hakimiyeti, Lozandan sonra siyasî şartları elde eden Türkiye devleti, sosyal hayattaki tekâmüle uymak için ekonomi vazifelerini çoğalttı...”⁸¹

“...Devrimden sonra ulusal egemenliği, Lozandan sonra siyasal şartları elde eden Türkiye devleti, toplumsal hayattaki evrime uymak için ekonomi ödevlerini çoğalttı...”⁸²

Sadak’ın kitabı; “(1) Sosyolojinin Tarifi ve Metodu, (2) Millet, (3) Devlet, (4) Hükümet, (5) Din, (6) Aile ve Kadın, (7) Ahlâk, (8) Hukuk, (9) İlim, Felsefe, Sanat ve (10) Ekonomi olmak üzere on bölümden oluşmaktadır. Buradan da anlaşılacağı gibi Sadak’ın kitabında, önceki lise sosyoloji ders kitaplarına nazaran, siyaset sosyolojisine daha fazla yer ayrılmıştır.

⁷⁹ Necmeddin Sadak, *Sosyoloji*, 2. Baskı, İstanbul: Devlet Matbaası, 1937. s. 14.

⁸⁰ Necmeddin Sadak, *Toplum Bilim*, 1. Fasikül, 7. Baskı, İstanbul: Maarif Matbaası, 1943, s. 12.

⁸¹ Sadak, *Sosyoloji*, 1937, s. 85

⁸² Necmeddin Sadak, 8. Baskı, Ankara: Maarif Matbaası, 1944, s. 71.

Toplumun Birey Üzerindeki Etkileri ve Eğitim

Sadak, Durkheimci bir açıklamadan hareketle, bireylerin bir araya gelmesiyle kurulan sosyal grupların, bunların organize ettikleri kurumların ve sosyal olguların bireyin dışında ve ondan üstün olduğunu ifade ederek, birey istesin ya da istemesin bunların kendilerini bireye zorla kabul ettirdiklerini belirtir. Buna göre toplumun, toplumsal grupların ve kurumların birey üzerinde belirgin ve kaçınılmaz bir etkiye sahip oldukları kabul edilmektedir:

“...Halk toplantısı, aile, meslek, millet, din cemaati gibi zümrelerin varlığı, nevi kendine mahsus, yeni hadiseler doğurur. Ferdlerin bir araya gelmesinden, birbirleri üzerine tesirler ve aksi tesirler yapmasından doğan bu sosyal müesseseler, ferdlerin dışında ve ferden üstündür. Bu içtimaî şekillerin ruhu, zihniyeti, düşünce ve hareket tarzları kendilerini ferdlere zorla kabul ettirirler, kabul etmek istemiyenlere, varlıklarını bazı zorluk ve cezalarla ispat ederler. İşte, din, ahlâk kaideleri, ceza kanunları, ekonomi düsturları, estetik kıymetleri, moda, örf, âdet, hep bu sosyal zümrelerin mahsulüdür.”⁸³

Toplumun birey üzerindeki asıl etkisinin, eğitim vasıtasıyla ortaya çıktığını ifade eden Sadak’a göre eğitim, çocuklara birtakım düşünce ve davranış tarzlarını kabul ettirmekten ibarettir. Eğitim aracılığıyla yapılan telkinlerin olmaması durumunda, bireyin toplumca kendisinde olması arzu edilen düşünce ve davranış tarzlarını kendiliğinden kabul edemeyebileceğini belirtir Sadak. Çocuğun küçük yaştan başlayarak belli bir tarzda yemeğe, yatmaya, konuşmaya ve itaate mecbur bırakıldığını söyleyen Sadak, bu açıdan eğitimin, toplum yaşamı için kaçınılmaz bir olgu olduğunu belirtmiştir. Eğitim aracılığıyla birey toplumsallaştırılarak, mevcut toplumsal düzenin sürekliliği sağlanır. Bu bakımdan Sadak’a göre eğitim, “...çocuğa, içinde büyüdüğü cemiyetin kıymetine, yani iyi, güzel, doğru dediği şeylere hürmet ve itaati öğretmektir, kısacası çocuğu cemiyetin malı yapmak, o cemiyet içinde yaşayabilecek duygu ve düşüncelerle zenginleştirmektir...”⁸⁴

⁸³ Necmeddin Sadık, *Sosyoloji*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1936, s. 9-10.

⁸⁴ Necmeddin Sadık, a.g.e., s. 11.

Millet ve Milliyetçilik

Sadak'a göre toplumlar millet aşamasına klan, boy, aşiret, site (burada Türk illerinden bahsedilir), imparatorluk, feodalite ve meşrutî krallık aşamalarından geçtikten sonra varmışlardır. Sadak, Batı'da bu konuda yapılan ve evrensel bir şema olarak sunulan açıklamaları, Türk tarihine uyarlamaya çalışır. Bu çerçevede Sadak, Osmanlı'dan önceki Anadolu Selçuklularının ve Cengiz İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra ortaya çıkan ilhanlıların feodal bir yaşama sahip olduklarını belirtir. Bu konudaki açıklamalar sadece Türk tarihine uyarlanmakla kalmaz; Batılı düşünürlerce dile getirdiği gibi bu açıklamaların evrensel bir niteliğinin olduğu belirtir. Bu anlamda Sadak, feodalitenin her yerde yaşandığını ifade eder: "...Bu rejim, ...her tarafta yaşamıştır: Farsda, Japonyada, Çinde, Mısırdı, Bizansda..."⁸⁵

Sadak, hocası Gökalp gibi, milleti millet yapan unsurlar olarak; ırk, dil, din, toprağın varlığı ve arazi sınırları, maddi çıkar birliği ve kurumların birliği gibi unsurların tek başına yeterli olamayacağını belirtmektedir. Buna göre,

"...bir milleti yapan, kültür ve an'ane birliğidir. Bir millet kamusal düşünce an'anesidir, fakat yaşıyan, millî vicdana göre daima değişen, kültüre göre tekâmül eden bir an'anedir. Bir millet var olmak için, milletin ferdlerinde başlanan esere devam etmek istek ve iradesi olmalıdır. bir arada yaşamak için de, birlikte yaşamanın bir sebebi lâzımgeldiğinden, milliyet fikrini haklı gösteren iddialar bundan doğmuştur..."⁸⁶

Bugünkü milletlere kadar toplumların geçirdiği evrime, Türk toplumunun soptan başlayarak geçirdiği evrimin, tarihteki en uygun örneklerden birini oluşturduğunu belirten Sadak, Türkiye'de milliyet fikrinin, imparatorluğun çözülme dönemlerinde ortaya çıktığını ve merkezi otoriteyi oluşturan sarayın nüfuzunun kırılmasıyla bu fikrin daha da güçlendiğini ifade eder.

Sadak, Türk milliyetçiliğinin doğuşunun öncüleri olarak Ahmet Vefik Paşa ve Süleyman Paşa'yı⁸⁷ gösterirken, panislamizm, panturanizm ve panottomanizm

⁸⁵ Necmeddin Sadık, a.g.e., s. 37.

⁸⁶ Necmeddin Sadık, a.g.e., s. 44-45.

⁸⁷ Sadak bu iki isimden Ahmet Vefik Paşa'yı, Türk tarihi üzerine çalışmalar yapmış olan Batılı yazarlardan yaptığı tercümelele, Türk tarihi alanında yaptığı araştırmalardan dolayı ön plana çıkartırken; Süleyman

gibi akımları da, Türk milliyetçiliğinin doğmasını ve gelişmesini engelleyen akımlar olduğu için eleştirmektedir. Yeni devletin, sosyolojik anlayışa uygun olarak ortaya çıkan ve gelişen Türk milliyetçiliğini, temel esaslarından bir olarak gördüğünü belirten Sadak, Gökalp'in fikirlerini hatırlatan şu açıklamaları yapar: "Türk inkılâbının, kendine yol gösterici kaideler olarak aldığı umdelerden biri milliyetçiliktir. Bundan maksat, asrın ilerleme ve teknik hareketinde diğer ileri milletlerle birlikte yürümek, fakat millî karakter ve benliğini korumaktır: Medeniyette, Avrupa medeniyeti, kültürde Türk kültürü."⁸⁸ Sadak, bir milletin kendi benliğini duyması için evvela varlığını ve eskiliğini öğrenmesi gerektiğini ifade ederek, bu çerçevede Türk devletinin de, millete kendi tarihini öğretmesi için, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti ve Türk Dili Cemiyeti gibi kurumların kurulmasını teşvik etmesi ve bu alandaki çalışmalarını desteklemesinin oldukça yerinde bir girişim olduğunu belirtir.

Devlet ve Devletçilik

Sadak devleti açıklarken referans olarak Durkheim'e başvurur ve devletin, kamusal yaşama isteğinin hukukî bir parçası olarak ortaya çıktığını Durkheim'den hareketle şöyle açıklar:

"Durkheim'e göre, ferdler umumiyetle, ancak kamusal bir istibdada boyun eğebilirler. Zira ferde üstün olan tek kuvvet, zümredir. Herhangi bir şahsiyet, ne kadar kuvvetli olursa olsun, bütün bir cemiyete karşı tek başına bir şey yapamaz. Bunun içindir ki, otoriteli hükümetlerin kuvveti bu hükümetlerin kendisinden gelmez, bizzat o cemiyette sadır olur..."⁸⁹

Toplumda düzenin sağlanması ve bunun sürdürülebilmesi için, bireyin üstünde bir kuvvetin varlığına ihtiyaç duyulduğu ve devletin de böyle bir ihtiyaç sonucunda ortaya çıktığı belirtilmiştir.

Devletin varlığını böyle ele alan Sadak, Türk devletinin ekonomi alanında takip ettiği devletçilik ilkesini anlatmadan önce, devletin ekonomiye müdahale etmesini doğuran şartlar üzerinde durur. Sadak, öncelikle egemen bir ekonomik

Paşa'yı da, dilde Türkçülüğün doğmasını sağlayan öncü biri olarak değerlendirdiği için ön plana çıkartmaktadır.

⁸⁸ Necmeddin Sadık, a.g.e., s. 48.

⁸⁹ Necmeddin Sadık, a.g.e., s. 61.

anlayış olarak liberalizmi eleştirir. Bu noktada, devletin ekonomiye müdahale etmeme ilkesine ve bireysel teşebbüs ile bireysel rekabete dayalı bu ekonomi anlayışının, bütün dünyanın iki endüstri devletine (İngiltere ve Fransa) açık pazar haline geldiği bir devirde ortaya çıktığını ifade eder. Büyük endüstrinin beşiği olan İngiltere’de ortaya çıkan bu anlayışının temelinde sömürgeciliğin olduğunu belirten Sadak, bu ülkede bile (1929’da yaşanan ekonomik buhrandan dolayı) devletin ekonomiye müdahale etmek zorunda kaldığını açıklar. Liberalizmin beşiği kabul edilen bu ülkede durum bu iken, sosyal ve teknik ilerlemesi geri kalmış devletlerde, ekonomi işlerinin sadece bireysel teşebbüse bırakılmasının, bu ülkelerin ilerlemelerini geciktiren bir durum olduğu ifade edilmektedir.

Türkiye’nin eski idarelerin (Osmanlı yönetimi) bireysel hâkimiyeti altında geri kaldığını belirten Sadak, bu dönemlerde millî tekâmüle uyulmadığını, tersine bu tekâmülün yaşanmaması için Türklerin geri bırakıldığını ifade etmektedir. İnkılâptan sonra sosyal hayattaki tekâmülün yaşanması için gerekli şartların oluşturulduğunu söyleyen Sadak, bu noktada da devletin ekonomi vazifelerini çoğalttığını ifade etmektedir. Devletçilik ilkesi (öteki cumhuriyet ilkeleri gibi) yaşanan gelişmeler neticesinde, zarurî koşulların bir gereği olarak doğmuş olan bir ilke olarak şöyle belirtilir:

“Devletçilik, yani: Ferdî kapital ve teşebbüslerin başaramıyacağı ve millî hayatın tekâmülü, memleketin yoksulluktan kurtulması bakımından, yapılması beklenemeyecek kadar acele ve zarurî olan ekonomi işlerini devletin millî kapital ile başarması, devletle milletin bir olduğu devirde sosyolojik bir zarurettir.”⁹⁰

Bu ilkenin de öteki ilkeler gibi, koşullar gereği ortaya çıkmış bir ilke olduğuna özellikle vurgu yapılarak, kitlelerce daha kolay benimsenmesi ve sahiplenilmesi hedeflenmiştir. Bunun için de devletçilik politikasının, iktidarın değil, milletin faydasına yönelik bir politika olduğu özellikle belirtilmiştir. Sadak bu bağlamda, devletçiliğin uygulandığı bir rejimde endüstrinin daha hızlı gelişeceğini, bu sayede de köylünün daha hızlı üretimde bulunarak, ürettiği

⁹⁰ Necmeddin Sadık, a.g.e., s. 77.

ürünü de daha iyi bir fiyatla satacağını belirtir.⁹¹ Bunun yanı sıra devletçiliğin uygulanması ile birlikte, gereksiz bir bireysel rekabetten dolayı millî sermayenin yok olmasının önüne geçileceği gibi, kazanç ve kapitalin birkaç kişinin elinde birikmesine engel olunacağı için, Avrupa'da olduğu gibi sosyalizm ve komünizm gibi akımların da doğmasının önüne geçileceği açıklanmaktadır. Bu konuda yapılan açıklamalar ve verilen örneklerle bu uygulamanın ne denli yerinde bir uygulama olduğu belirtilip, iktidarın bu konudaki anlayışı övülmüştür.

Demokrasi Yolunda Halkçılık

Halkçılık konusunu ele alırken, gerçekleştirilen 'Türk Devrimi'nin niteliği üzerinde özellikle duran Sadak, Osmanlı'yı da karşı tarafa koyarak değerlendirmeler yapmayı tercih eder. Halkçılığı demokrasi ile özdeşleştirerek inceleyen Sadak, Osmanlı'ya karşı verilen mücadeleyi de, demokrasi devrimi olarak nitelendirir. Türklerin en eski devirlerden beri demokrat olduklarını söyleyen Sadak, Osmanlı saltanatı devrinde bu demokrasi ve onun dayandığı eşitlik fikirlerinin ortadan kaldırılarak, bunun yerine ailevî, bireysel ve sınıfsal imtiyazların geçmeye başladığını belirtir. Osmanlı yönetimini otokrat ve aristokrat olarak nitelendiren Sadak, halktan kopuk ve halkın çıkarlarını yansıtmayan böyle bir yönetime karşı devrimin olmasının ve böylece halkçılığın yerleşmesinin gayet doğal olarak ortaya çıkan tarihî ve sosyal bir sonuç olduğunu ifade eder. Bu anlamda halkçılık, Anadolu'daki millî mücadelenin doğurduğu sosyal bir hadise olarak değerlendirilmektedir. Düşmanla ortak hareket ettiği belirtilen Osmanlı yönetimine ve sultanına karşı halkın ayaklanmasının, kamusal vicdanda millî iradenin uyanmasının bir neticesi olduğu belirtilmektedir. Monarşiyi devirerek yurdu kurtaran, içerden ve dışardan gelen yabancı iradelerin zincirini kıran millî iradenin, verdiği bu mücadele sonrasında kendisinden üstün bir iradenin tahakkümü altında yaşamayı bir daha kabul edemeyeceği için de, hâkimiyetin aristokrasi şekillerinden demokrasiye doğru bir evrim geçirdiği açıklanmaktadır.

⁹¹ Devletçiliğin uygulanması ile birlikte, köylünün lehine gelişmelerin yaşanacağını özellikle belirtilmesi boşuna değildir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde nüfusun 4/5'ten fazlasının köylerde yaşadığı ve yeni rejimin de, eskiyi temsil eden Osmanlı'ya karşı temelini köylülüğe dayandırma çabaları çerçevelerinde, köye ve köylüye özel bir önem verdiği göz önünde tutulursa böyle bir vurgunun önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Geniş ve büyük toplumlarda, özellikle tehlike zamanlarında, milli iradeyi temsil eden bir şahsın daima ortaya çıktığını belirten Sadak, Türk milleti için de Atatürk'ün böyle bir anda ortaya çıkan bir önder olduğunu belirtir:

“...Türk milletinin kamusal vicdanı, tehlike ve birlik zamanında kendi iradesini temsil edecek bir şef üzerinde belirdi: Mustafa Kemal... Bu suretle, millî kurtuluş ve kalkınma hareketini yapan Mustafa Kemal sosyolojik bir anlatımla, büyük bir millî heyecan ve galeyan anında, halkın birleşik vicdanının doğurduğu sosyal bir semböldür. Kuvvet ve kudretinin yüksekliği, şahsında temerküz eden –eskilerin kut adını verdikleri- millî vicdanın kudret ve kesafetinden ileri geliyor... Millî devrimde halkın iradesinin kuvveti, millî vicdanın bizzat doğurduğu şefin kudretinde tecelli eder...”⁹²

Sadak, buradaki şef anlayışının Osmanlıdaki sultanlık anlayışından farklı olduğunu ifade eder. Aristokrasi idaresi olarak adlandırılan Osmanlı idaresinin temel özelliğinin, halka dışardan tahakküm eden monarşi nüfuzu olduğu ileri sürülürken, yeni rejimde söz konusu olanın ise, halkın kendi iradesinden doğan, halkçı bir şefin varlığı olduğu belirtilmiştir.

Sadak'a göre Osmanlı aydınları, halka değer vermeyen bir aydın tipini barındırmaktaydılar. Bu aydınlar, halkın ruhunu tanımayan, halka yabancı olan kimseler olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı aydını gibi, aristokrat olan Osmanlı yönetiminin de halka yabancı bir yönetim olduğu ve bundan dolayı da Osmanlı kurumlarının varlıklarını daha fazla devam ettiremeyip, çöktükleri belirtilmiştir. Böyle bir durumda da, “halka medeniyet götürmek ve halktan da Türk harsını öğrenmek için halka doğru gitmek” açısından, halkçılığın ortaya çıkmasının kaçınılmaz olduğu açıklanmıştır:

“Sosyolojinin bize öğrettiği tekâmül kanunlarına bakarak, kısaca diyebiliriz ki Türk devriminin halkçılık prensibi bu kanunlara ve cemiyetlerin yürüyüş ve ilerleyişine uygun, tam anlamında sosyal bir hâdisedir... Türk halkçılığı, Türk milletinin benliğini ve varlığını büyük tarihî hadiseler içinde duymasından, ve onu en mukaddes varlık addetmesinden doğmuştur. Halkçılığın siyasî program olarak ülküsü de, eski devrin tersine olarak, halka ilim ve medeniyet götürmek;

⁹² Necmeddin Sadık, a.g.e., s. 68.

deha ve ilham kaynağı olarak ta –kültürde ve san’atta- halktan kuvvet almaktır.”⁹³

Devlet Hizmetlerinin Övülmesi

Sadak, kitapta iktidarın özellikle sosyal alandaki uygulamaları üzerinde uzun uzun durmuş ve bu uygulamalardan övgüyle bahsetmiştir:

“Türkiye Cumhuriyeti, on yıl içinde (1923–1933) memleketteki salgın hastalıklarla savaşmak için üç buçuk milyon lira sarfetmiştir. Sıtma için sekiz milyon vatandaş muayene olunmuş, bunlar arasında hasta olanlardan iki milyonu iyi edilmiştir. Bu iş için memlekette otuz bin kiloya yakın kinin⁹⁴ dağıtılmıştır. Frengi ve trahom hastalıkları ile de aynı şiddetle mücadele olunmuştur.”⁹⁵ Sadak, iktidar sözcüsü gibi, yapılan hükümet icraatlarını ders kitabında anlatmaya devam eder: “Sihhat ve İçtimâî Muavenet Vekâletinin halk için vücade getirdiği müesseselerle Cümhuriyet Türkiyesi bihakkın iftihar edebilir... Ankara Nümune Hastanesinde yeniden yapılan elli yataklı Dr. Refik Bey Pavyonuna ilâveten bu seneki Cümhuriyet yıl dönümünde açış merasimi yapılacak olan 240 yataklı ve her türlü modern tesisatı havi İsmet Paşa Pavyonu yapılmıştır. On sene evvel memlekette mevcut 56 hastanede yatak adedi 3610 iken, bugün devlet, hususî idare hastaneleri 104’ü bulmuş ve yatak miktarı 8082 olmuştur...”⁹⁶

Türkiye Cumhuriyeti’nin Nitelikleri

Sadak, Atatürk’ün millî bir heyecan anında bir sembol olarak ortaya çıkmasına değinir ve bu siyasi kahramandaki otoritenin temelini (bazı teorilerde ortaya atıldığı gibi) korku ve şiddet değil, kuvvet ve sevgi olduğunu açıklar. Yeni devletin bir halk mücadelesi sonrasında kurulduğunu ifade eden Sadak, en iyi hükümet şeklinin de bir halk hareketi sonrasında kurulmuş ve halkın iradesini temsil eden hükümet olduğunu belirtir. Sadak, millî hareketi ve önderini kutsallaştırır: “...Bütün bir milleti arkasına katan bugünün millî kahramını ve kurtarıcılarında bütün bir cemiyetin vicdanı yaşıyor. Eski devirlerde büyük dinleri doğuran sosyal hareket, mahiyet bakımından başka türlü değildi. Bu

⁹³ Necmeddin Sadık, a.g.e., s. 70.

⁹⁴ Kinin olarak adlandırılan bir ağaçtan çıkarılan ve sıtma tedavisinde kullanılan organik bir madde.

⁹⁵ Necmeddin Sadık, a.g.e., s. 79.

⁹⁶ Necmeddin Sadık, a.g.e., s. 80.

asrın dinleri, bu millî hareketlerdir.”⁹⁷ Sadak, Türkiye Cumhuriyeti’nin herhangi bir hukuk teorisinin ya da ülkenin taklidi olmayan, otoriteli bir hükümet olduğunu ifade etmektedir. Söz konusu otorite ise, kanun korkusundan çok, halkın kendi kuvvetini ve kendi iradesini onda gördüğü için sevgi ve hürmetle bağlı olduğu bir otorite olarak tanımlanmaktadır. Türk hükümet şeklini, milliyetçi ve halkçı bir cumhuriyet olarak nitelendirilen Sadak, yönetim tarzına yönelik yapılan olumsuz tanımlamaları eleştirir:

“Türkiyede Cumhuriyet Hükümetinin ve onun ilk Reisinin kuvvetli otoriteye sahip olmaları, yukarda anlattığımız sebeplerden ileri geliyor. Bu otoriteyi görerek, bu rejime “diktatörlük” gibi isimler veren yabancı bazı yazıcılar, bir hâdisenin yalnız üst kısmına, sathına bakan ve derinliğini göremiyen, bilhassa sosyal hâdiseleri hiç anlamıyan insanlardır.”⁹⁸

Dinlerin Ortaya Çıkışından, Laikliğe Doğru Geçen Süreç

Dinlerin ortaya çıkışı konusunda, en eski ve ilkel din olarak totemciliği ele alan Sadak, toplumun da hayallerde totem şeklinde ortaya çıkmış olan, bireyüstü bir güç olduğunu belirtir:

“...cemiyet, ferdlerden üstün bir kudrettir. Bu cemiyet içinde kaynaşmış, erişmiş, şahsiyetlerini kaybetmiş olan ferdler, kendilerinden yüksek fakat kendilerinde olmıyan bir kudretin varlığını duyarlar. Bu ilk insanlar, bir araya toplanıp aralarındaki birleşik hayat şiddetlenince kendilerini başka türlü hissederler...”⁹⁹

Dinsel inancın ortaya çıkışına dair Durkheim’in görüşleriyle paralel açıklamalarda bulunan Sadak, totem inancından itibaren dini inanç şeklinin geçirdiği evrimi de, *Année Sociologique*¹⁰⁰ ekölünün tasnifine başvurarak açıklamaya çalışır:

⁹⁷ Necmeddin Sadak, *Sosyoloji*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1937, s. 99. Sadak’a ait 1936 basımı kitabın 90. sayfadan sonraki sayfalarında bazı eksiklikler olduğu için, bu sayfalardan sonraki değerlendirmeler için, 1937 basımı kitap kaynak olarak kullanılmıştır.

⁹⁸ Necmeddin Sadak, a.g.e., s. 100.

⁹⁹ Necmeddin Sadak, a.g.e., s. 108.

¹⁰⁰ Türkçeye “Sosyoloji Yıllığı” olarak çevrilebilecek *Année Sociologique*, Emile Durkheim’in, yeğeni Marcel Mauss, François Simiand, R. Hertz ve M. Halbwachs gibi isimlerle birlikte 1896’da kurduğu ve

“Année Sociologique tasnifine göre, ilk derecede totem dini, ondan sonra totem birliklerinden doğan aşiret dini, aşiret birliklerinden çıkan milletlerarası dinler, nihayet evrensel dinler gelir. Bunlardan başka, bu dinlerin çözümünden ve ve bozulmasından çıkan dar çerçeveli dinler de vardır: Mezhepler gibi...Bu tasnif, sop, aşiret, site, millet gibi sosyal tasnife uymaktadır ve sosyoloji bakımından doğrudur...”¹⁰¹

Toplumda yaşayan her bireyin bir şekilde bir inanca sahip olduğunu belirten Sadak, bununla birlikte dinin artık evrensel mahiyetini kaybederek millileştiğini ve devlet yapısının dışında kalmaya başladığını ifade etmektedir. Dini inancın artık tek tek bireylerin vicdanlarında yaşayan bir hisse dönüştüğünü söyleyen Sadak, devletin de artık din karşısında ilgisiz davranmaya başladığını ve sosyal gruplar üzerindeki otoritede de artık dinin bir beliryeciliğinin olmadığını açıklamaktadır. Din ile devletin artık bir arada olmadığını ve laiklik anlayışının ortaya çıkıp yaygınlaştığını ifade eden Sadak, Türkiye Cumhuriyeti'nin laikliğini ise CHP'nin parti programındaki maddelerden hareketle açıklamaya çalışır:

“...Halk inkılâbından doğan Türkiye Devleti:

Kanunların, nizamların ve usullerin, ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip olarak kabul etmiştir.

Din telâkkisi vicdanî olduğundan, fırka, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muassır terakkide başlıca muvaffakiyet amili görür.”

Cumhuriyet Halk Partisi Programında gördüğümüz bu maddenin birinci fıkrasında devlet idaresine ait kanun ve nizamların, muasır medeniyete ilmin temin ettiği esasa ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılacağı kabul edilmiştir.

sosyoloji, sosyal psikoloji ve sosyal antropoloji gibi alanlarda yazıların yayımlandığı *L'Année Sociologique* başlıklı dergi çevresinde oluşan Fransız bir ekoldür.

¹⁰¹ Necmeddin Sadak, a.g.e., s. 113.

Bu demektir ki, C. H. Partisi, teokratik ve dogmatik, yani mezhebî ve nassî görüşlere itibar etmez, ancak ilim ve fenne göre hareket eder; metafizik endişeleri değil, yalnız dünya ihtiyaçlarını dikkate alır...¹⁰²

Bu çerçevede Sadak, din ve devleti birleştiren bir saltanat rejimi olarak tanımladığı Osmanlı İmparatorluğu'nu eleştirerek, onun yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni gücünü dinden değil, milletten alan ve millet adına hareket eden bir devlet olarak nitelendirir.

1950 Sonrası Lise Sosyoloji Ders Kitapları

Sadak'ın uzun yıllar okutulan sosyoloji ders kitaplarından sonra, 1950'de Milli Eğitim Bakanlığı'nın yaptığı değişiklikle tek ders kitabı uygulamasını kaldırması ile birlikte Nurettin Topçu, Hatemi Senih Sarp, Osman Pazarlı, Ekrem Altay, İbrahim Özgür, Amiran Kurtkan ve Selman Erdem'in hazırladığı lise sosyoloji ders kitapları Milli Eğitim Bakanlığı'nca sosyoloji ders kitabı olarak kabul edilmiş ve liselerde okutulmuştur. Bu kitapların da genel olarak, Durkheim'in sosyoloji anlayışı çerçevesinde hazırlandığı görülmektedir. Bunun yanı sıra yazıldıkları dönemlere bağlı olarak, yaşanan siyasi gelişmeler de kitaplarda ele alınmış ve bu gelişmelerle ilgili iktidarın bakış açısını yansıtan açıklamalara yer verilmiştir. Söz gelimi Hatemi Senih Sarp'ın, ilki 1952 yılında liselerde sosyoloji ders kitabı olarak okutulmaya başlanan kitabının 1962'deki 6. Baskısında, "Devlet" başlıklı 6. Bölüm'de 27 Mayıs İnkılabımız ve Yeni Devletimiz" başlığıyla şu görüşlere yer verilmiştir:

"Atatürk 1923 yılında Cumhuriyeti ilan ederken, Türk milleti için medeniyet ve kültür alanında yükselme ve gelişme yollarını açmıştı. Fakat 1950 yılından sonra iktidarı eline geçiren bir zümre, kısa bir süre içinde millet ve devlet kavramlarını inkâr ederek Anayasayı, Atatürk inkılâplarını, temel hak ve hürriyetlerimizi sürekli bir şekilde çiğnemeye başladı. Yurdumuzda bir zulüm ve istibdat idaresi kurmaya çalıştı... memleketin sürüklenmekte olduğu tehlikeyi anlayan Türk milleti ve onun ayrılmaz parçası olan Silahlı Kuvvetler harekete geçerek 27 Mayıs 1960 günü bu dikta rejimini devirdiler. Cumhuriyetimizi ve demokrasimizi büyük bir felâketten kurtardılar. Bu harekete millî tarihimizde 27 Mayıs İnkılâbı denilir. 27 Mayıs İnkılâbımız, milletimizin hayatında sayılı

¹⁰² Necmeddin Sadak, a.g.e., s. 120.

büyük kurtuluş günlerinden biri olmuştur... bu devrim devletimizin yeniden kuruluşu hareketidir.”¹⁰³

Bu değerlendirmenin yanısıra 27 Mayıs’ı hazırlayan sebepler madde madde ele alınmış ve Millî Birlik Komitesi’nin çalışmaları üzerinde durulmuştur.

Ekrem Altay’ın hazırladığı lise sosyoloji ders kitabında da bu olaya şöyle yer verilmiştir:

“27 Mayıs Devrimine kadar memleketimizde uygulanan demokrasi, kuvvetlerin çoğunu elinde bulunduran bir cumhuriyet hükümeti şeklinde idi. Bakanlar meclisten seçilirdi ve kanun teklif etmek hakkına sahipti. Yani bu suretle yasama ve yürütme yetkileri mecliste toplanmıştı... Devletin yasama, yürütme ve yargı görevleri arasında bir denge kurulmaz ve bu yetkilerin hepsi bir mecliste veya hükümette toplanırsa, demokrasi en azından 4 yıllık bir diktatörlük olur... 27 Mayıs Devriminden sonra kabul ettiğimiz yeni anayasa ile, demokrasimizi sağlam temellere dayadık ve kuvvetli teminat altına aldık. Yeni anayasamızda, bakanların meclis dışında da seçilebilmesi esası ve çift meclis (parlamento) sistemi kabul edilmiştir ki, bu suretle yasama ve yürütme görevleri ayrılmıştır... Bu suretle iktidar hükümetinin diktatörlüğe kayması önlenmiştir.”¹⁰⁴

Kitaplarda bu konulara yer verilmesinin, dönemin siyasetçilerinin verdikleri demeçler (ya da talimatlar) aracılığıyla ifade ettikleri beklentileri de etkili olmuştur. 1960’ta Millî Eğitim Bakanlığı yapan Fehmi Yavuz’un Millî Eğitim Bakanlığı’nca yayınlanan öğretmen dergisi ‘İlköğretim’de “Millî Eğitim Bakanımız Prof. Sayın Fehmi Yavuz’un Öğretmenlere Hitabesi” başlığıyla yer alan yazıda söyledikleri bu anlamda dikkat çekicidir:

“Siyasi hayatımızın son ayları buhranlı geçmiş, gerginlik millî bir felaket halini almak üzere iken Silâhlı Kuvvetlerimizin tam zamanında memleket mukadderatının hâkim olması sayesinde varlığımız kurtarılmıştır. Tarihimizin en karanlık günlerinde milletçe mevcudiyetimizin daima koruyucusu olagelmış bulunan münevver ve kahraman Türk Ordusunun milletin hürmet ve şükranını, dünyanın da takdirini kazanan bu başarılı davranışı, millî iradeyi... gerçekleştirdikten sonra gayesine varmış olacaktır... 27 Mayıs inkılabını yaratan anlayış ve iradenin devamı, açtığımız hürriyet devrinin idame ve muhafazası

¹⁰³ Hâtemi Senih Sarp, *Sosyoloji*, 6. Baskı, İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 1962, s. 82-83.

¹⁰⁴ Ekrem Altay, *Sosyoloji*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972, s. 96.

için şarttır. İşte bunun içindir ki, meslekdaşlarımı ve sanatkârlarımızı bu yolda özel bir himmet ve gayret göstermeğe davet ediyorum. Onlardan bütün vatandaşlarımızı aydınlatmalarını, inkılâbın mânasını her cephesiyle her zaman, her yerde yaymalarını rica ediyorum”¹⁰⁵

1950 sonrası lise sosyoloji ders kitaplarında Cumhuriyet’in meşrulaştırılması çerçevesinde Osmanlı’ya yönelik eleştirilerin devam ettiği ve Cumhuriyet’in kurulması ile birlikte çeşitli alanlarda yapısal dönüşümler sağlamaya yönelik olarak yapılan uygulamalardan övgüyle bahsedildiği görülmektedir. Bu anlamda Hâtemi Seniğ Sarp’ın aile konusunu işlerken, Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet dönemi arasında yaptığı karşılaştırma dikkat çekicidir:

“İmparatorluk devri, Türk kadını için, ataerkil aile durumunun tam bir devamı sayılır. Kadınların sosyal hayatta hiçbir mevkii yoktu... Türk kadınının sosyal durumundaki gelişme, Cumhuriyet inkılâbı ile başlar. Millî Hâkimiyet temeline dayanan yeni Türk Devleti, Türk kadınının her türlü medenî ve siyasî haklarını tanımış; Anadolu Kurtuluş Savaşında, erkekle beraber çalışan Türk kadını, Cumhuriyet İnkılâbı ile bütün haklarına kavuşmuştur.”¹⁰⁶

Ekrem Altay’ın bu konuda söyledikleri ise daha dikkat çekicidir:

“Osmanlı devrinde Türk kadını İslâmiyetin etkisi altında, Arap ve Acem âdetlerinin yayılması ile çok kötü bir duruma düşmüştür... Bu devrede kadının her türlü sosyal ve siyasal hakları elinden alındı ve sadece ev işlerini görmek üzere eve kapatıldı. Toplumda hiçbir iş görülmesine izin verilmedi. Hatta, ana, baba ve erkek kardeşlerinden başka erkeklere kendini göstermesi bile yasak edildi. Osmanlı devrinde kadın çok aşağı görülürdü. Birkaç kadınle evlenen ve istediği anda karısını bir sözle boşayabilen erkek için kadın ev eşyasından farksızdı... evde kapalı ve örtülü kalan, toplum hayatına hiç katılmayan kadın, yüzyıllarca kafes ve duvar arasında yaşadı. Bu ayrılık her alanda görüldü. Kadın, kocası ile beraber dahi sokağa çıkamazdı. Genç kızlar bile bundan dolayı okula gönderilmezdi... Türk kadını, toplum içindeki gerçek değerini büyük Atatürk devrimleri ile kazanabilmiştir. Layiklik, kıyafet, harf, v.b. devrimlerle Atatürk Türk sosyal yapısını en kestirme yoldan Batı düzeyine ulaştırmaya çalışmıştır. Bu devrimler sayesinde Türk kadını, dinin baskısından kurtarılmış, uygar bir kıyafetle erkeğin yanında yer almış, kız çocukları erkek çocuklarla

¹⁰⁵ “Millî Eğitim Bakanımız Prof. Sayın Fehmi Yavuz’un Öğretmenlere Hitabesi”, *İlköğretim*, Cilt: 25, Sayı: 471, 1960.

¹⁰⁶ Hâtemi Seniğ Sarp, *Sosyoloji*, 2. Baskı, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1954, s. 96-97.

birlikte okullara devam edip her çeşit iş ve meslek hayatında çalışma imkânını kazanmıştır... Bu suretle Osmanlı imparatorluğu'ndan arta kalan, kadını erkekten küçük gören inanç ve âdetler kalkmış ve her alanda kadın ve erkeğe eşit haklar tanınmıştır."¹⁰⁷

Bu açıdan bakıldığında sosyoloji ders kitaplarının, ilk dönemde olduğu gibi, 1950 sonrasında da Cumhuriyet değerlerinin ve iktidar beklentilerinin bireylere aktarıldığı ve bunlardan hareketle onlarda belli bir bakış açısının oluşturulmaya çalışıldığı ders kitapları olma özelliklerini sürdürdükleri görülmektedir.

SONUÇ

Cumhuriyetin başında itibaren eğitim, önemli bir siyasal meşrulaştırma aracı olarak görülünce, ders kitapları da bu çerçevede önem kazanmıştır. Talim ve Terbiye Kurulu da bu doğrultuda hazırlanan ders kitaplarının cumhuriyet esaslarına uygun olup olmadığını denetlemekle görevlendirilmiştir. Her siyasal iktidar, kendi iktidarı döneminde eğitimi kendi siyasi hedefleri doğrultusunda biçimlendirmeye çalışmış, partisinin siyasi görüşünü ve hedeflerini benimsemiş bireylerin yetişmesi için de, bu alana sık sık müdahalelerde bulunmuştur. Bir eğitim aracı olarak ders kitapları da, siyasilerin kendi görüşlerini yaygınlaştırma ve böylece kendi siyasetlerini meşrulaştırma aracı olarak üzerinde özellikle durulan konulardan birini oluşturmuştur. Bu ders kitaplarından biri olan sosyoloji ders kitapları; ideal toplumun, iktidarın arzu ettiği toplum tipinin ve örnek vatandaş karakterinin nasıl olduğunu belirten ders kitapları olmaları açısından ayrıca önem kazanmışlardır.

Osmanlı'nın son dönemlerinde devletin karşı karşıya kaldığı sorunlar, Batı'da ortaya çıkışından itibaren hemen hemen günü gününe takip edilen sosyolojideki tartışmaların genel çerçevesini belirlemiştir. Bu dönemdeki sosyoloji tartışmaları daha çok devletin sorunlarına siyasi düzeyde çözüm üretme çabalarını içerirken, Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte artık temel tercih yapılmış olduğundan dolayı herhangi bir çözüm arayışından öte, belli bilgilerin aktarımı söz konusu olmaya başlamıştır. Bu çerçevede lise sosyoloji ders kitapları, Hilmi Ziya Ülken'in deyimıyla adeta yurt bilgisi kitaplarına

¹⁰⁷ Ekrem Altay, a.g.e., s. 125-126.

dönüşmüşlerdir. Sosyoloji ders kitaplarında eskiyi temsil eden Osmanlı Devleti'nin siyasi, sosyal ve iktisadi yapısı eleştirilere tabi tutulurken, buna karşılık Cumhuriyet'i temsil eden değerlerden övgüyle bahsedilmiştir. Oluşturulmak istenen yeni toplum modeli ve vatandaşlık anlayışı doğrultusunda da sosyoloji ders kitaplarına önemli misyonlar yüklenmiştir.

Türk sosyolojisinin genel karakteristiklerinden birinin yansımaları olarak, Lise sosyoloji ders kitaplarında da Durkheim'in sosyoloji anlayışı egemen olmuş, konular büyük ölçüde bu doğrultuda ele alınmıştır. Yine Türk sosyolojisi'nin bir diğer özelliği olan aktarmacı anlayışın lise sosyoloji ders kitaplarında da etkisini sürdürdüğü görülmektedir. Konular büyük ölçüde benzerlik göstermiş, konuların ele alınışında temel başvuru kaynakları Batılı eserler olmuş, bu eserlerdeki Batı-merkezci pozitivist yaklaşımlar eleştirilmek bir yana olduğu gibi ders kitaplarına aktarılmıştır. Bu yönüyle lise sosyoloji ders kitapları, Ümit Meriç'in deyiimiyle, sulandırılmış bir Durkheim'cilikle, yurttaşlık bilgisini harmanlayan ve genç insana heyecan vermeyen, onun hayati ve çağdaş ve hatta yarına uzanan sorunlarına cevap vermekten çok uzak kalan ölü bilgiler tomarından ibaret ders kitapları özelliği taşımaktadırlar.¹⁰⁸

Sosyoloji ders kitapları belli bir bilgi aktarımı çerçevesinde ezberciliğin desteklendiği kitaplar olmaktan öte, sosyolojik bir eleştirel bakışın desteklendiği, toplumsal ve tarihsel gerçeklerin tam olarak yansıtıldığı ve bireylerin toplumsal sorunları tartışmaya ve çözüm üretmeye teşvik edildiği ders kitapları şeklinde düzenlenmelidir. Ezberciliğe dayalı bir sosyoloji eğitimiyle, toplumsal olaylara ya da sorunlara aynı bakış açısıyla yaklaşan birbirinin benzeri beyinler üretmeyi amaçlamak yerine, bireylerin toplumsal düşünce, algılama ve problem çözme yeteneklerini geliştirmelerini ve böylece üretken birer birey olmalarını sağlayacak bir eğitimi gerçekleştirme noktasında girişimlerde bulunmak gerekmektedir. Bu açıdan öğrenci merkezli bir eğitim anlayışı dikkate alınarak hazırlanacak sosyoloji ders kitapları ve bu kitaplarla sağlanacak eğitim, gerçekte toplumsal açıdan daha faydalı olacaktır.

¹⁰⁸ Ümit Meriç, "Orta Öğretimdeki Sosyoloji Dersleri Nasıl İşleniyor? Nasıl İşlenmeli ve Ders Kitapları Nasıl Olmalı?", *Sakarya Üniversitesi Sosyoloji Bülteni*, Sayı: 1, 1995, s. 19.